

FIGYELŐ

Kovács László

KÍSÉRLETEK A KÁRPÁT-MEDENCEI 10–11. SZÁZADI MAGYAR SÍR-, SZÓRVÁNY- ÉS KINCSLELETEK TELJESSÉGRE TÖREKVŐ KIADÁSÁRA: LELETKATASZTER, KORPUSZ

1. Előzmények, valamint a honfoglalás és kora Árpád-kori leletkataszter

A honfoglalás kori régészeti emlékek kutatása 1835-ben Jankovich Miklós (Pest, 1772 – Pest, 1846) tanulmányával kezdődött,¹ majd Érdy/Luczenbacher János (Szob, 1796 – Pest, 1871) munkájával 1858-ban folytatódott,² a kora Árpád-kori leletek közreadása pedig Zsilinszky Mihály (Békéscsaba, 1838 – Bp., 1925) 1880-ban megjelent, de csaknem elfeledett jelentésével indult.³ A nemzeti múlt megismerésének vágyát ezután felerősítette a közeledő millennium, s a látványosan megsokszorozódott leletanyaggal jelentkező, legtöbbször amatőr kutatók beszámolóit kötetekbe rendező és értékelő Hampel József (Pest, 1849 – Bp., 1913) a századforduló táján mindmáig megkerülhetetlen monográfiákká kibővített leletkorpusz-köteteket állított össze.⁴ E kötetek és a megritkult újabb közlemények ismeretével a régészek egy fél évszázadig jól elboldogultak, talán csak Fettich Nándor (Acsád, 1900–Bp., 1971) érdemel közülük kiemelést, aki nem csupán leletmentő ásatásokat végzett, hanem régi lelőhelyek hitelesítésére is vállalkozott, sőt a múzeumi raktárakban is igyekezett helyreállítani a meg-megbomlott rendet.⁵ Először azonban csak 1954-ben vetette fel id. Fehér

---

¹ *wadassi Jankowich Miklós*: Egy magyar hősnek, — hihetőleg Bene vitéznek, — ki még a' tizedik század' elején, Solt fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újdonna felfedezett tetemeiről, 's öltözetének ékességeiről. A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei (Buda) (1832–1834) 281–296. [1835].

² *Érdy János*: A verebi pogány sír. A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei IX:1 (1858) 14–27.

³ *Zsilinszky Mihály* jelentése a gerendási ásatásokról. *Archaeologiai Értesítő* 13 (1879) 158–160.

⁴ *Hampel József*: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: A magyar honfoglalás kútffői. Szerk.: Pauler Gyula–Szilágyi Sándor. Budapest 1900. 509–830 (különnyomatban: Bp. 1896); *Joseph Hampel*: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III. Braunschweig 1905; *Hampel József*: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907. Hampel 1900-ban 56, 1905-ben, illetőleg 1907-ben újabb 95 lelőhely anyagát közölte: [*†Szöke Béla*]: Bevezetés. In: *†Fehér Géza–Éry Kinga–Kralovánszky Alán*: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Szerk.: *†Szöke Béla*. Régészeti Tanulmányok 2 (1962) 7.

⁵ *Fettich Nándor*: A honfoglaló magyarság fémművessége. I–II. *Archaeologia Hungarica* 21 (1937).

Géza (Kunszentmiklós, 1890 – Bp., 1955) az időközben összegyűlt leletanyag kritikai kiadásának szükségességét,⁶ sőt, amikor az MTA-tól megbízást kapott a 10–11. századi magyar és szláv leletek korpuszának⁷ elkészítésére, Cs. (Csemiczky Ödönné) Sós Ágnes (Bp., 1925 – Bp., 1993) és B. (Bálint Béláné) Mikos Katalin (Bp., 1929 – Sopron, 1997) közreműködésével az 1955-ben⁸ bekövetkezett haláláig dolgozott rajta. Ez a „munkaközösség — rögzítette a későbbi szerkesztő, Szőke Béla (Malacka, 1913 – Győr, 1961) — 8 vidéki gyűjteményben a régi leltárkönyvek, ásatási jegyzőkönyvek és a megjelent közlemények alapján hitelesítve vette számba a leletanyagot. Az így gyűjtött anyag alkotja a leletkataszter egyik részét; [Kralovánsszkyné] Éry Kinga és Kralovánsszky Alán [Bp., 1929 – Bp., 1993] gyűjtési adatai pedig a másik részét. Ők 39 vidéki és budapesti múzeum leletanyagát dolgozták fel hasonló módon, valamint a régészeti szakirodalomból ismert összes X–XII. századi anyagot összegyűjtötték saját cédulakataszterük számára. Ezt a két nagy gyűjteményt egészítették ki Csalog [Csalogovits] József [Pancsova, 1908–Bp., 1978], Dienes István [Nyíregyháza, 1929– Bp., 1995], Kovalovszki Júlia, László Gyula [Kóhalom, 1910–Nagyvárad, 1998] és Zalotai [Schupiter] Elemér [Szászsebes, 1894–Szombathely, 1968] kisebb adatgyűjtésével. A leletkataszter szerkesztésének munkájában mindvégig igen hatékonyan segített László Gyula, továbbá Éry Kinga és Kralovánsszky Alán. Utóbbiak a kézirat technikai szerkesztésében is igen nagy munkát végeztek.”⁹ Végül a tényleges adatgyűjtők neve alatt jelent meg — nem az ily módon elkészíthetetlen korpusz, hanem — a leletkataszter.¹⁰

⁶ Fehér programja valóban korpusz-program volt! Megállapítása szerint „a IX–XI. századi hazai régészeti anyag nem használható fel teljes értékű forrásként addig, amíg nem végezzük el az első feladatot, amíg nem készítjük el ennek az anyagnak a kritikai kiadását. Ezt tűztem ki munkaközösségemmel feladatombul... A kritikai kiadásnak nemcsak az lesz a feladata, hogy pontosan leírjuk s fényképekben és rajzokban bemutassuk, s aztán értékeljük az egész anyagot, de az is, hogy megállapítsa, milyen az anyag felhasználhatósága. Nem könnyű munka ez, mert a régi múzeumi anyagunkra vonatkozó összes adatokat fel kellett kutatnunk.”: *Fehér Géza: A IX–XI. századi hazai régészeti anyag kritikai kiadásához. Folia Archaeologica* 6 (1954) 92.

⁷ Ezért azonosították a későbbi leletkataszter munkálatait a kortársak a magyar–szláv corpusával, amint azt Párducz Mihály az MNM Középkori Osztályának működéséről írott jelentésében megemlítette: „A magyar–szláv kapcsolatok vizsgálatát végző gyűjteményrész munkája id. Fehér Géza és Bálint Béláné tervéből adódik elsősorban. De ehhez járul a Régészeti Osztály segédmúzeológusának, Csemiczky Ödönnének (Cs. Sós Ágnes) munkája is. Ennek egy része a szláv corpus leleteinek összegyűjtése.” Nem véletlenül jegyezte meg ugyanebben a jelentésében Párducz, hogy „lehetetlen, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumban a magyar honfoglalás emlékeinek kutatása ne a legfontosabb kérdések között szerepeljen. Éppúgy gondolni kellene a magyar honfoglaló leletek corpusára, mint pl. a szláv corpusra.”: MNM KKO 863–33–4–1953. Idézte: *Révész László: A honfoglalás kori gyűjtemény. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Szerk.: Pintér János. Budapest 2002, 116.*

⁸ Tévesen 1957-ben említve — *†Szőke Béla 1962, 7 (4. jegyzet)* —, mert 1955. április 10-én hunyt el: vö. *Harmatta János: Fehér Géza (1890. VIII. 4.–1955. IV. 10.). Archaeologiai Értesítő* 82 (1955) 229–230; *Fodor István: Száz éve született id. Fehér Géza. Archaeologiai Értesítő* 117 (1990) 256–259 (műveinek bibliográfiájával).

⁹ *†Szőke Béla 1962, 7 (4. jegyzet).*

¹⁰ *†Fehér Géza–Éry Kinga–Kralovánsszky Alán 1962 (4. jegyzet).* Az 1959. december 31-ével lezárt kötet elkészítésének történetét, az anyaggyűjtés és a közlés módját a bevezetésben ismertette Szőke Béla szerkesztő; maga a kataszteri rész pedig 1239 lelőhely előkerülési körülményeit, a leletanyaga áttekintő — apró temető(részletek) esetében síronkénti — felsorolását, leltári és szakirodal-

A manapság is megkerülhetetlen kézikönyv természetes módon hibákat is tartalmazott, s bár saját célú, magán-hibajegyzéket szinte minden használója készített, amelyet némelyikük meg is említett, de nem közölt,¹¹ mások azonban egy-egy témához kapcsolódó gyűjtésüket közre is adták, akár a kataszter bizonyos hibáira utalva, akár új és gazdagabb rész-listákat produkálva,¹² illetőleg részletes hibafelsorolást Mesterházy Károly publikált.¹³ Végül a millicentenárium és az ezredforduló közeledtével magam láttam elérkezettnek az időt a leletkataszter megújítására, amelyen az adatok revízióját és egy meghatározott ideig, 1995 vagy 2000 tájáig történő kiegészítését értettem. Az ötlettel, valamint a leletkataszter elkészítésének, a címszavak megírásának általános elveit és négyféle címszómintát vitára bocsátó felhívásával az MTA Régészeti Intézetében 1992. december 7–8-i tudományos ülészen álltam elő. Az elképzelés kedvező meghallgatásra talált, ezért úgy gondoltam, hogy a munka önkéntes egyéni erőfeszítéssel elég könnyedén kivitelezhető. Négytagú szerkesztőbizottságot szerveztünk, amelyben Benkő Elek az erdélyi, Nevizánszky Gábor a felvidéki, Takács Miklós a délvidéki munkálatokra ügyelt volna,¹⁴ magam pedig 1993. március 1. dátummal szétküldtem a későbbi számítógépes alkalmazást lehetővé tevő egységes nevezékközpont használatához szükséges képes nevezékszótárt.¹⁵ Végül az elképzelés mégsem vált be, mert a tervezett májusi érte-

mi adatait, végezetül különféle mutatókat tartalmaz. Jegyzetekben az alábbi fontos kiegészítéseket szerepeltették: 1. a feltevések szerint a 10. századot is megélt késő avar kori temetők: uo. 8: 5. jegyzet, 2. 10–11. századi települési maradványok: uo. 9: 12. jegyzet, 3. Önálló ipar- és egyházművészeti tárgyak: uo. 10: 16. jegyzet, 4. Érme- és kincsleletek: uo. 10–12: 17. jegyzet.

¹¹ Mesterházy Károly utalt arra, „hogy a leletkataszter összesen öt hazai ismertetést, de egyetlen kritikát sem kapott. Ezekből csak annyi derül ki, vannak hibák benne,”: *Mesterházy Károly: A magyar honfoglalás régészetének ötven éve. Századok* 127 (1993) 288. A valóság kicsit árnyaltabbnak mutatkozott: kizárólag elismerő véleménnyel volt *Filep Antal* In: *Etnographia* 75 (1964) 636., *Török Gyula* (Abony, 1911 – Bp., 1997) In: *MTA (II.) Osztály Közleményei* 14 (1964) 75., *Uzsoki András* (Pacs, 1925–Mosonmagyaróvár, 2011) In: *Arrabona* 5 (1963) 376. *Huszár Lajos* (Nyárádszereda, 1906–Bp., 1987) túlzóan azt sajnálta, hogy a több érdem kibocsátó magyar uralkodók érmétípusait nem adták meg a szerzők. In: *Numizmatikai Közöny* 62–63 (1963–1964) 100; azaz végül csak *Dienes István* utalt elegánsan az általa bizonyára felfedezett hibákra: „Nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy egy ilyen jellegű munka összeállítása, az adatok fáradságos összegyűjtése, rendszerezése milyen nagy erőfeszítést, szorgalmat, áldozatvállalást kíván meg. A kötetben ugyan akadnak pontatlan adatok, de ilyen nagy méretű vállalkozásnál ez nem ritkaság.” In: *Archaeologiai Értesítő* 91 (1964) 139.

¹² Bakay Kornél, Bálint Csanád, Bóna István, Dienes István, Írás-Melis Katalin, Kiss Attila (Brassó, 1939–Bp., 1999), Kovács László, Kürti Béla, Szabó János Győző (Bp., 1929 – Bp., 1986), K. Végh Katalin.

¹³ *Mesterházy Károly* 1993, 287–288 (12. jegyzet).

¹⁴ Az elvi és technikai kéréseket, valamint egy-egy régi leletegyüttes, kincslelet, kisebb és nagyobb temető leírásának példáját tartalmazó kézirat fennmaradt: *Benkő Elek–Kovács László–Nevizánszky Gábor–Takács Miklós: Munkatársunknak remélt kedves kollégánk; Kovács László: Címszóminták és megjegyzések. Kézirat. Budapest 1992, 1–9.*

¹⁵ *Kovács László: Képes szótár vázlata a Kárpát-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleleteinek leletkataszteréhez. Kézirat. Budapest 1993. március 1. A szótár készítésének 1967-ig terjedő történetét lásd alább, a korpusz fejezetben. 1967 után a szótár az MNM-ben kallódott, majd a 80-as évek elején a Főigazgatóságról váratlanul előkerült. 1984-ben újabb változatát állítottam össze, ezúttal Bezeceky Tamás kérésére, aki az MNM számítógépes fejlesztési programjának előkészítésén dolgozott. Az ekkor néhány példányban sokszorosított szótárt általános szakmai vitára szántuk, de csak két állásfoglalás érkezett: Kiss Attiláé elvi jellegű, Mesterházy Károlyé pedig részletesebb hibajegyzéket tartalmazó. A következő alkalommal a leletkataszteri bejelentés következmé-*

kezetet már meg sem lehetett szervezni, s 1993. június 22-ével hiába adott ki a szerkesztőség egy lelkesítő közleményt, csak kisebb-nagyobb szórványos leletlisták készültek,¹⁶ amelyeket összevonni nem lehetett. Az elképzelés életrevaló voltát azonban az mégis tanúsította, hogy később a tervezett formában egyéni vállalkozás eredményeként két megyei összefoglalás is megjelent.¹⁷ Különféle lehatárolt célú gyűjtések is napvilágot láttak,¹⁸ továbbá minden eddigi próbálkozásnál nagyobb régészeti értékű volt a páratlan szépségű millecentenáriumi katalógus.¹⁹ Végezetül megemlítendő, hogy Erdélyi István egy nemes, de megvalósíthatatlan célból, azaz minden egyes honfoglalás kori lelőhely emléktáblával vagy -oszloppal való megjelölése óhajának első lépéseként egy szerinte megközelítőleg nyolcszáz lelőhelyet tartalmazó helynévlistát készített, amelyhez szakirodalmat feleslegesnek tartott mellékelni, így viszont a lista régészetileg használhatatlannak tekinthető.²⁰

Új lendületet csak akkor kapott a 10–11. századi leletkataszter ügye, amikor a lényegesen nagyobb régészeti anyag feldolgozását és jóval több közremű-

---

nyeként vettem újra elő a szótárt, s ekkor Kvassay Judit, Révész László és Takács Miklós segítségével 1993. február 14-re alakítottam ki azt a 20 rajzos táblából és a tárgyak nevezékközpontjából összeállított változatot, amelyet március 1-jei dátummal szétküldtünk, s utóbb kéziratos használatban terjedt el.

¹⁶ Darázs Beatrix, Gáll Ervin, Horváth M. Attila, Irásné Melis Katalin, Istvánovits Eszter, Kiss Gábor, Kovács László, Lőrinczy Gábor, Lukács Antal, Nevizánszky Gábor, Paszternák István, Perémi Ágota, Szalontai Csaba, Szatmári Imre, Takács Miklós és Tari Edit gyűjtései.

¹⁷ *Ódor János Gábor*: Honfoglalás és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében (Kataster der Grabfunde von Reihengräberfelder aus der ungarischen Landnahme- und Früharchaische im Komitat Tolna). A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 21 (1999) 151–173; *Pethes Zsolt*: Honfoglalás és kora Árpád-kori soros és templom körüli temetők sírleleteinek katasztere Fejér megyében. Alba Regia 41 (2012) 67–121. Egy további, nem kataszter jellegű áttekintés: *Varga Sándor*: 10–11. századi temetők Bács-Kiskun megye területén. In: Hadak útján. A népvándorlás kor kutatásának XIX. konferenciája. Xántus János Múzeum, Győr 2008. október 20–22. Szerk.: Bír Szilvia–Tomka Péter. Tanulmányok 3. Győr 2011, 215–229.

¹⁸ Pl. *Kürti Béla*: Régi honfoglaló temetők – mai szemmel. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében. 1992. Szeged 1993, 25–31; *M. Nepper Ibolya*: Honfoglalók a Hortobágy–Berettyó vidékén. In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács László. A honfoglalásról sok szemmel. Főszerk.: Györffy György. Budapest 1994, 151–160; *Kürti Béla*: Honfoglalók a Maros-torok táján. Uo., 160–170; *Nevizánszky Gábor*: A Kárpát-medence északi térségének régészete a honfoglalás korában. Uo. 171–179; *Kürti Béla*: Kiszombor X–XI. századi lelőhelyeiről. Múzeumi kutatások Csongrád megyében. 2006. Szeged 2007, 103–120; *Kovács László*: Érmeleletes kora Árpád-kori templom körüli temetőkről és templomukról. In: A honfoglaláskor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről. Sorozatszerk.: Révész László. 3 (2013) 227–295; *Kovács László*: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. Uo. 511–604; *Takács Miklós*: A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése. Uo. 641–666; *Medgyesi Pál*: Régészeti adatok Békés megye 10–11. századi történetéhez. Uo. 667–680.

¹⁹ „Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum 1996. március 16–december 31. Révész László, Wolf Mária és M. Nepper Ibolya közreműködésével szerk. Fodor István. Budapest 1996. További egyedülálló különlegessége, hogy angol, valamint rövidített és eltérő változatban finn, francia, olasz és spanyol nyelven is megjelent.

²⁰ *Erdélyi István*: Hol sírjaink domborultak... A honfoglaló magyarság temetői a Kárpát-medencében. Az „Eleink – Magyar Őstörténet” folyóirat melléklete: Őstörténeti Füzetek 1. Göd 2003. A lelőhelyek sorszámozás nélküli 47 oldalas listájában egy-egy helynév mellett csak a sírszám, valamint arra történő jelzés szerepel, hogy a leletanyag embertani feldolgozott (+), ugyanott avar temető is volt (++)), illetőleg érmelelet is előkerült (O).

ködő munkatárs irányítását az avar kori (6–9. századi) leletkataszter²¹ sikeres befejezéséig vezető szerkesztő, Szentpéteri József vállalta a munkálatok felújítását, mégpedig kétszeres kibővítéssel: az időhatárokat a 6. századtól 1301-ig növelve, a temetők, sírok, szórvány- és kincsleletek anyagához pedig a település-ásatások feldolgozását is csatlakoztatva. Kérésemre az alábbiakban foglalta össze a kitűzött célokat: „A 2003-ban elindított és több pályázatban is megfogalmazott »ADAM és Árpád« nevű program célja az avar kori és a fél évszázada napvilágot látott magyar vonatkozású lelőhelykataszter revíziója, kiegészítése, egységes lekérdezős internetes adatbázisba rendezése, majd folyamatos karbantartása. Az adatbázis elsődleges feladata a Kárpát-medence 6–13. századi (avar kori, magyar honfoglalás kori és Árpád-kori) régészeti lelőhelyeinek egységes nyilvántartása, térinformatikai ábrázolása, az adatok összetett módon való kereshetővé tétele. A vizsgált korszak — azért, hogy a régészeti források lehetőség szerint összhangba kerüljenek az Árpád-kori történeti földrajz kutatásaival²² — elérheti az 1340-es éveket is. A készülő számítógépes adatbázis alapinformációinak egy lelőhelykataszter jellemzőit kell tartalmazniuk, de a keretrendszer úgy alakítjuk ki, hogy a későbbiekben egy részletes leletkataszter adataival is föl lehessen tölteni — ennek előkészítését szolgálja többek között egy Képes Szókincstár, egy illusztrált terminológiai és tipológiai vezérfonal elkészítése. A munkálatokat széles szakmai összefogás jellemzi. A programban résztvevő régészek és történészek intézményei: az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete, Történettudományi Intézete és Magyar Őstörténeti Témacsoportja; a Magyar Nemzeti Múzeum, az ELTE BTK Régészettudományi Intézete, a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke, valamint a teljes magyar és a vizsgált témakör szempontjából érintett külföldi múzeumi hálózat intézményrendszere. Az adatbázis fejlesztéséből a ma aktív generációk egész sora kiveszi a részét mind a hazai, mind a szomszédos országok szakemberei közül; ezen túl törekszünk egyetemi hallgatók bevonására is.”²³

A témarész lezárásaként említést érdemel, hogy az érmetani mellékágainak, egyrészt a Kárpát-medence 10. századi sír- és kincsleleteinek idegen (muszlim, bizánci, nyugat-európai és római) érméinek feldolgozásához, Huszár Lajos gyűjtését követve, magam közöltem listát,²⁴ másrészt a 11–12. századi többségében magyar érme- és kincsleleteiről előbb Gedai István adott rövid át-

²¹ ADAM = Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Hrsg. von József Szentpéteri. I–II. *Varia Archaeologica Hungarica* 13 (2002).

²² Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, 1963–1998. A munkálatok az MTA BTK Történettudományi Intézetében Nógrády Árpád vezetésével folytatódnak.

²³ A program ismertetése *Szentpéteri József: A Kárpát-medence kora középkori (6–13. századi) lelőhelykatasztere (Az „ADAM és Árpád” című adatbázis előkészületeiről)* címmel elhangzott a Visegrádon rendezett Hadak útján XXII. konferencián 2012. október 5-én. Az ülészakról megjelenő kötet szerkesztői: Gróf Péter és Merva Szabina.

²⁴ Lajos Huszár: *Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 5 (1955) 61–109; *László Kovács: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit*. *Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts*. *Fontes Archaeologici Hungariae* 1989; *Kovács László: A magyar kalandozások zsákmányáról*. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára. Budapest 2011.

tekintést,²⁵ majd Saltzer Ernő (Durango/Mexikó, 1912 – Bp., 2003) közgazdász, érmegyűjtő és numizmatikus szakértő készített részletes leletjegyzéket.²⁶ Ennek első másfél száz évi anyagához én mellékeltem megjegyzéseket és hibajegyzéket,²⁷ s az általam összegyűjtött és tárgyalt leletek adatait táblázatos formában is bemutattam.²⁸

2. A honfoglalás és kora Árpád-kori korpuszszorozatok története és kötetei

A leletkataszter 1962. évi megjelenését és az említett ismertetését követően, a korszak legmozgékonyabb ásatója és a feltárásai folyamatos publikálója, a régi ásatási helyszínek módszeres hitelesítője, az MNM Középkori Osztályán az elkülönített honfoglalás kori gyűjtemény revízióval kísért rendezője,²⁹ vagyis a korszak régészeti kutatásának vezetőjévé vált Dienes István fejében nem véletlenül formálódott egyre határozottabban a leletkataszteri gyűjtésre támaszkodó leletkorpusz elkészítésének szükségessége,³⁰ amire egy 1964-ben elmondott szokatlanul terjedelmes előadásának³¹ befejezésében már utalt, ugyanis miután megfogalmazta a honfoglalás kori kutatás legfontosabb régészeti és történeti feladatait, a felsorolást azzal zárta, hogy a „feldolgozások terén mindenekelőtt a teljes honfoglalás- és Árpád-kori anyag részletező közlése; a temetők és korai településeink együttes feltérképezése” szükséges.³² Mindenesetre a rendelkezé-

²⁵ *István Gedai*: Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11–13. Jahrhunderten. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21 (1969) 105–148.

²⁶ *Saltzer Ernő*: A történelmi Magyarország területén fellelt 156 Árpád-házi éremkincslelet összefüggő áttekintése. Budapest 1996.

²⁷ *Kovács László*: Megjegyzések Saltzer Ernő kincskataszterének korai, 1000–1141 közötti keltezésű leletekre vonatkozó címszavaihoz. *Numizmatikai Közöny* 104–105 (2005–2006) 31–56.

²⁸ *László Kovács*: Die zwischen 1000 und 1141 verborgenen Hortfunde des Karpatenbeckens. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 59 (2008) 429–455.

²⁹ Dienes 1957 áprilisában került az MNM Középkori Osztályára és 1962-ig „végzett a gyűjtemény rendezésével: szétválogatta a korábbi évtizedek hányódásai során összekeveredett leletgyűjtéseket, elvégezte számos műtárgy azonosítását, a fennmaradt ismeretlen vagy azonosíthatatlan lelőhelyű tárgyakat pedig újra leltározta. A honfoglalás kori gyűjtemény ma is az általa bevezetett rend szerint található a raktárban.”: *Révész László* 2002, 117 (7. jegyzet). Dienes ezzel biztosította a legnagyobb 10. századi gyűjtemény felhasználhatóságát a későbbi korpuszmunkálatok számára. Itt jegyzem meg, hogy a gyűjtemény végső rendezéséhez Dienes tervezte és rendezte meg az egymásba illő dobozok sorozatait, s a tárgyak dobozolását, belső cédulázását és külső feliratait az ő vezetésével három ötödéves régész muzeológiai gyakornoka: Bálint Csanád, Kovács László és Pálóczi Horváth András készítette az 1965–66. tanév első felében.

³⁰ Erre utalt vissza 1969-ben, amikor így írt: „Leletkataszterünk megjelentetése is azt a célt szolgálta, hogy a további kutatómunkának a feltételeit biztosítsuk, és egy olyan részletes leletközlő sorozatnak az alapját teremtsük meg vele, amely forrásértékű anyagot szolgáltatna a teljességre törekvő történeti összefoglalások számára.”: *Dienes István*: [Opponensi észrevételek Bartha Antal: A régészet és a történettudomány kérdései címen 1969. június 16-án elhangzott javaslatához]. *MTA Filozófiai és Történettudományi [II.] Osztályának Közleményei* 18 (1969) 249.

³¹ Ez volt Dienes nagyszabású programadása, azaz *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest 1944. c. könyvéig „visszatekintő nagyszabású kritikai kutatástörténete, amely a jövő feladatainak felvázolásában csúcsondik ki. Voltaképpen egy 1964. évi szegedi előadásról van szó, [amelyet Dienes] az önmaga által talán legtöbbször tartott munkájának” tekintett: *Bóna István*: Dienes István a honfoglalás kor régésze (1929–1995). *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 31 (1996) 272.

³² *Dienes István* 1969, 250 (30. jegyzet). Itt utalás nélkül idézte a „Szegedi Tudományegyetem és Múzeum közös rendezésében tartott régészeti tudományos ülészen 1964. október 23-án el-

semre álló legkorábbi dokumentum a munka konkrét előkészítését 1966-ra keltezte, mert Dienes 1969-ben úgy emlékezett, hogy „néhány éve, 1966-ban elérkezettnek láttuk az időt arra, hogy a történészeknek és régészeknek egyaránt kézikönyvül szolgáló összegző forráskiadvány előmunkálatait megkezdjük »Magyarország középkori emlékeinek corpora és településtörténeti vázlata« címmel.”³³ Az ez évi kezdet mellett szól az éppen 1966-ban végzett régész évfolyamtársam, Lovag Zsuzsa és a magam 1966. szeptember 15 – december 31. közötti időre kötött első munkaszerződése az MNM Középkori Osztályán.³⁴ Dienes a tervezett munkálatok állandó munkatársának remélt kettőnket, azzal az elképzeléssel, hogy mint kisegítői „a készülő munka részletfeladatait alaposan megismerjék, önállóan is tudjanak tájékozódni az anyag feldolgozásában és a később bekapcsolódó munkatársaknak is segítséget nyújthassanak”.³⁵ Feladatunk volt a készítendő korpusz formai követelményeinek kialakítása, hasonló jellegű külföldi régészeti és hazai néprajzi munkák tanulmányozása, s az egységes nomenklatúra kialakításához szükséges szakszótár elkészítése. Utóbbi 1967 közepére el is készítettük,³⁶ majd miután Fülep Ferenc (Szerencs, 1919 – Páty, 1986) főigazgató 1968. január 1-től Lovagot az ötvösgyűjteménybe, magamat pedig az Adattárba áthelyezve kivett a korpusz munkatársai közül, a szakszótár kéziratát Dienesnek adtuk át,³⁷ s meg kellett szakítanunk a kapcsolatot a korpusz munkálataival. Fülep eljárását mindhárman a korpusz irányába tett barátságtalan lépésnek tekintettük, ami velem kapcsolatosan azzal tetőzött, hogy 1970-ben a főigazgató az MNM-ből is eltanácsolt, s mivel 1970. november 1-jével szerencsésen az MTA Régészeti Intézetbe kerültem, Dinessel még az ásatási kapcsolatam is megszakadt.³⁸

Érdekes, hogy Dienes a korpusz első négy évének munkálatairól fennmaradt jelentésében egyéves eltolódással emlékezett vissza az előmunkálatok megkezdésére: „1967-ben a középkort kutató szakemberek elhatározták, hogy egy gyűjteményes munkát készítenek elő »Magyarország középkori corpora és

---

hangzott előadás[át],” amely írásban is megjelent, vö. *Dienes István*: Honfoglaláskori kutatásunk újabb eredményeiről és feladatairól. *Jászkunság* 11 (1965) 106.

³³ *Dienes István*: 1969, 251 (30. jegyzet).

³⁴ Amelyet később az MNM főigazgatója három- majd hathavonta hosszabbított meg, miközben a heti munkaidőt 36 órától 48 órára növelte.

³⁵ *Dienes István*: Feljegyzés a Magyar Nemzeti Múzeum Főigazgatóságának „A középkori Magyarország településtörténete” c. gyűjteményes munka előkészítése. Kézirat. 1966. szeptember 15. 863-01-67/1966.KKO.

³⁶ Dienes 1969. június 16-án meg is említette, hogy „időközben két fiatal kutató (Kovács L., Lovag Zs.) elkészítette a munka egységét biztosító szakszótárt, ami példaként szolgált volna a munkaközösségi tagok számára a leletek feldolgozásánál.”: *Dienes István* 1969, 253 (30. jegyzet).

³⁷ Fénymásolási lehetőség még nem lévén, az ezért csak egypéldányos kézirat úgy készült, hogy apró pauszdarabokra tustollal másoltuk át a szótárba felvett tárgyak rajzát, s az ábrákat a gépelt szöveg megfelelő kihagyásaiba ragasztottuk. Lovag Zsuzsának a középkori anyagot tartalmazó kézírata az MNM-ben nyomtalanul elkallódott, a magam 53 A/4-es oldalnyi kézírata a 80-as években meglepetésszerűen előkerült, és *Dienes István*: Feljegyzés...-ével azonos dossziében őrzik, vö. 35. jegyzet.

³⁸ Az 1966–1970-es évek eseményeiről részletesen: *Kovács László*: Régimódi történetek egy hajdani tervásatásról. Személyes emlékeim Dienes Istvánról, különös tekintettel Magyarhomorogra. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 52 (2010) 27–36.

településtörténeti vázlata» címmel. Ez afféle régészeti szemszögű, Györffy és Csánki munkáinak kiegészítő köteteiként tekinthető történeti földrajzi munka lett volna a X–XVI. századi időkről,³⁹ mely a régészeti emlékek számbavételén kívül a településhálózatot is kívánta tisztázni. E vállalkozás a kezdeti erőfeszítések után meghiúsult, mivel be kellett látnunk, hogy nincs elegendő szakember, aki a hatalmas anyagot feldolgozná, és még kevésbé lehetséges a településhálózat rögzítéséhez nélkülözhetetlen hosszadalmas terepbejárások elvégzése.⁴⁰ Terveink utóbbi tekintetben különben is ütköztek volna a Régészeti Topográfia célkitűzéseivel. 1968 őszén az MNM Vezetősége ezért úgy határozott, hogy valósítsuk meg először — a fenti nagy vállalkozás részeként — a X–XI. századi temetők leleteinek közreadását, amelyhez a szakemberek többsége nagyobb kedvet érez, és feldolgozásuk módszere is kiforrott. 1968. szept. 13-ra össze is hívtuk a megyék illetékes szakembereit és nagy többségük a tervezetet is örömmel fogadta. 1968 hátralevő hónapjaiban azonban csak Németh P[éter] és Kiss A[tilla] vállalt munkát. Ez a körülmény meg is szabta, hogy mely területek feldolgozását indíthatjuk meg, amely voltaképp 3 kötetbe rendezhető.⁴¹

Itt érdemes megszakítani Dienes 1970. évi jelentését, mert fennmaradt az 1968. szeptember 13-ra összehívott értekezlet tématerve. A bevezetőben szerepel az anyagközlőnek tekintett kötetek tematikájának szűkítése „a még nem vagy nem megfelelően ismertett 10–12. századi temetők anyagának” közreadására,⁴² amit a három alábbi kötetben tervezett kiadni.

I. kötet: Kelet-Magyarország: 1. Szabolcs-Szatmár megye/felelőse: Németh Péter, 2. Hajdú-Bihar megye/Mesterházy Károly, 3. Borsod-Abaúj-Zemplén megye/Kemenczei Tiborné Végh Katalin, Bartha Antal, 4. Heves megye/Szabó János Győző, Nagy Árpád, 5. Nógrád megye/Gádor Judit, 6. Szolnok megye/Sel-

³⁹ Érdekes, hogy korábban reálisabban a honfoglaláskor és a falvak/temetők első nagy pusztulási ideje, a tatárjárás közötti idővel kívánták foglalkozni, de helyesebbnek látszott „még második, 1967. évi kibővített értekezletünk résztvevői szerint is ha a magyarság nagy sorsfordulójáig, a hódoltság koráig követjük nyomon a települések történetét...”: *Dienes István* 1969, 252 (30. jegyzet).

⁴⁰ Az 1969. június 16-án ismertett véleményében bővebben részletezte az előzetes munkaterv szűkítésének okait, majd rámutatott: „1967 őszén munkatársaink a fentiek értelmében kezdték meg tevékenységüket a bihari (Módy Gy[örgy, 1926 – Debrecen, 2013], Mesterházy K.), és borsodai-beregi (Németh P.) területeken. Már az első néhány hónap tapasztalatai meggyőztek minket arról, hogy erőnket alaposan túlbecsültük, s a tervezett hatalmas vállalkozást a legodaadóbb erőfeszítésekkel... jelen lehetőségeinkhez mérve egy teljes emberöltő alatt sem valósíthatjuk meg.”: *Dienes István*: 1969, 253 (30. jegyzet).

⁴¹ *Dienes István*: Jelentés a X–XI. századi corpus végzett munkáiról. Kézirat. Budapest, 1970. november 5, 1. old. MNM Adattár 26/1970. KKO. corpus; ugyanerről: *Dienes István* 1969, 255 (30. jegyzet).

⁴² „Előrebocsátjuk, hogy e munkának főként akkor volna igazán jelentősége, ha nem pusztán a szórvány és régebbi ásatási anyagot tennénk közre, hanem újabb, fontosabb ásatásaink eredményeit is itt összegeznénk. Ezt annál is inkább megvalósíthatónak érezzük, hiszen a korszerű anyagközlő kötet egyes fejezetei — miként az az avar-kori corpusban is történt — nem pusztán a temető feltárásának történetét adják elő, fekvését rögzítik, a sírok mellékleteit mutatják be, de mód nyílik a temetkezési szokások felsorolására, valamint arra, hogy a temető betelepítésének folyamatát, belső időrendjét megvilágítsuk, s végezetül egy tömörebb összefoglalást is adjunk. A kötetek egysége természetesen megköveteli, hogy e munkában ne részletező tanulmányokat közöljünk, hanem szűkszavúan adjuk elő a mondandókat.”: *Dienes István*: Az 1968. szept. 13-ra összehívott corpus-értekezlet témája. Budapest 1968. szept. 12. Kézirat, 1; ugyanerről: *Dienes István*: 1969, 255 (30. jegyzet).

meczi László, 7. Békés megye/Bálint Csanád, Dienes István, Kovalovszki Júlia, Pálóczi-Horváth András, Szabó János Győző.

II. kötet: 8. Pest megye/Bakay Kornél, Kovács László és mások, 9. Bács-Kiskun megye/Horváthné Tóth Elvira, valamint Dienes István, Kőhegyi Mihály, Szabó György, 10. Csongrád megye/Bálint Csanád, Nagy Katalin, Szabó János Győző.⁴³

III. kötet: 11. Fejér megye/Kralovánszky Alán, 12. Győr-Sopron megye/Tomka Péter, 13. Veszprém megye/Bakay Kornél és Németh Péter, 14. Komárom megye/Horváth István, valamint Dienes István, Kralovánszky Alán, 15. Tolna megye, 16. Baranya megye/Kiss Attila, 17. Zala megye/Müller Róbert, 18. Vas megye, 19. Somogy megye. Az MNM Középkori Osztály, Fegyvertár, BTM anyagának átnézésében Dienes Fodor Istvánra és Kovács Lászlóra számított.⁴⁴

A korszakkal foglalkozó régészek összességére számító tervezet ez értekezleten alighanem túlságosan merésznek bizonyult, mert 1969-ben Dienes István a három kötetet már más, realisabb tartalommal kívánta megtölteni, ahogyan újrafogalmazta az I. kötet tárgyát: „Az I. kötetben az északkelet-magyarországi megyék (Szabolcs, Bihar, Bereg, Szatmár és ha a terjedelem még futja, Borsod, Abauj, Zemplén) anyagának közzétételére kerítünk sort (Dienes I., Mesterházy K., Németh P.). Borsod megyei munkatársunk visszalépett... Úgy érzem, az indító kötet igen szerencsés, hiszen a legtetszetősebb anyagot és több igen jól dokumentálható, a legutóbbi években feltárt temető leleteit kapjuk kézhez. A már ismertetett leletcsoportok tervezett korszerű újraközléséről anyagi okokból sajnos le kellett mondanunk, de e lelőhelyekről is tömör, történeti és társadalomtörténeti szempontú jellemzést adunk egy-egy olyan ábra kíséretében, amely felidézi az onnan származó jellemző emlékeket, szemlélteti a hagyatéknak valamely társadalmi réteghez való tartozását (pl. Geszteréd — aranyszablya; Bezdéd — világhíres tarsolylemeze), keltező darabját (pl. Kecel — jól keltezhető bizánci fülbevaló), egyes tárgyaknál műhelykapcsolatokat (azonos öntőformából való korongok) stb. Így a kérdéses terület egész korabeli anyagáról tájékoztatást kap az olvasó. Az új valós tervet az MNM vezetősége megértően támogatja. Az I. kötetet a Szakbizottság [= az MTA II. Osztálya Régészeti Bizottsága?] máris elfogadta, kiadásra javasolta. Terveink szerint 1970 végére kerül lezárásra a kézirat...⁴⁵

Visszatérve Dienes 1970. évi jelentésére, abból kiderül, hogy a kötetek tartalma időközben tovább alakult, s talán ez tekinthető a legutolsó változatnak. Ezúttal az első kötet a nyíri-bihari dukátus (a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megyék, valamint a Kárpátalja) területének anyagát mutatta volna be, ebben Dienes, Németh és Mesterházy Károly vállalta is a közreműködést, s mindehhez az is hozzájárult, „hogy erről a vidékről való a legmutatósabb emlékanyagunk; indító kötetként tehát ez a legszerencsésebb.”⁴⁶ Az utóbbi ki-

⁴³ „A II. kötet jelentős részét a szegedi múzeum anyagának közlése ölelné fel, hiszen itt szépszámmal találni nagy sírszámú közöletlen temetőket... Mindenekelőtt Bálint Csanád közreműködésére számítottunk”: *Dienes István* 1968, 3 (42. jegyzet).

⁴⁴ *Dienes István* 1968, 3–4 (42. jegyzet).

⁴⁵ *Dienes István* 1969, 256 (30. jegyzet).

⁴⁶ *Dienes István* 1970, 1 (41. jegyzet); ugyanerre utalt *Dienes István* 1969, 256 (30. jegyzet).

tételnek érzelmi alapja volt, ugyanis az előkészületek közepette nagy meglepetést okozott Anton Točík (Karásznó/Kisucakrásznó/Krásno nad Kysucou, 1918 – Nyitra/Nitra, 1994) 1968-ban megjelent rendkívül szép 10. századi magyar leletanyagot közreadó korpusz jellegű munkája — egyébként első a trianoni Magyarország szomszédos területeiről⁴⁷ —, ami felerősítette Dienes óhaját arra nézvést, hogy a magyar sorozat a felvidékinél még kiemelkedőbb emlékeket produkáló szabolcsi kötettel induljon. A második kötetbe a Zempléntől Nógrádig terjedő terület tartozott volna, amelynek megírására sem Szabó János Győző (Eger), sem K. Végh Katalin (Miskolc) nem vállalkozott, csak az egri Nagy Árpád (Grossengersdorf/Ausztria, 1945 – Eger, 1989) csatlakozott. Végül a harmadik kötetet egy dunántúli, majd Kiss Attila javaslatára csak Baranya megyeire szűkített, de a frissen feltárt majsi temetővel bővített korpusz képviselte volna.⁴⁸ A kötettervek bemutatását követően Dienes mind a feldolgozások leíró, mind az értékelő részéhez magyarázatokkal tarkított hihetetlen részletességű, követelményrendszert csatlakoztatott,⁴⁹ majd az 1970 végéig elvégzett munkálatokat szemléltette, nem feledkezve meg a hátráltató tényezőkről sem.⁵⁰ Az

⁴⁷ A Felvidékről: *Anton Točík*: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. *Archaeologica Slovaca* – Catalogi Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovaca 3 (1968); *Anton Točík*: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. *Slovenská Archeológia* 19 (1971) 135–276; *Anton Točík*: Materiály k dejinám Južného Slovenska v 7.–10. storočí (Materialien zur Geschichte der Südslowakei im 7.–14. Jahrhundert). *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied* 28 (1992) 5–250. A Délvidékről: *Nebojša Stanojev*: Nekropole X–XV veka u Vojvodini. 712 kataloških jedinica/Nekropolen aus dem 10.–15. Jahrhundert in der Vojvodina. 712 Katalogabschnitte. Novi Sad 1989; bírálata: *László Kovács*: Bemerkungen zur Arbeit von Nebojša Stanojev... *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43 (1991) 399–424; új lelőhelyjegyzék: *Takács Miklós* 2013, 656–661 (18. jegyzet). A Burgenlandból: *Martin Obenaus*: Arpadenzeitliche Gräberfelder und Grabfunde des 10. bis 12. Jahrhunderts in Ostösterreich. Fundmaterielien des Burgenländischen und Niederösterreichischen Landesmuseums. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 135. Eisenstadt 2010. Erdélyből: lásd alább!

⁴⁸ 1969–70-ben ezzel a kötetbeosztással folyt a munka, de 1970 végére kiderült, hogy a harmadiknak vett baranyai kötetet előbbre kell sorolni: „A jelentésből kitűnik, hogy igen előrehaladottnak látszik a kis anyagot felőlelő Baranya-megyei X–XI. századi leletek feldolgozása. Önmagában nem kerülhet kiadásra, s Kiss A. egyik legutóbbi megbeszélésünk során felvetette, hogy csapjunk ezt az anyagot az I. kötethez. Ezt a megoldást nem tudjuk elfogadni, s nemcsak azért, mert az I. kötet anyaga különben is hatalmasra duzzadt, de a mű egész szellemének is ellentmondna, hiszen corpusunk az egykori területi egységek jellemzésére törekszik. Kitűnő megoldásnak látszik viszont, ha a korszerűen feltárt majsi temető anyagát csatoljuk hozzá (több mint 1000 sír és 100 képes tábla), így önálló kötetként is megjelenhetne és egy zárt területi egység teljes hagyatékának közreadását jelentené. A szerző e megoldásba beleegyezett és ezért javaslom, hogy a kötet kiadását a tervezett időpontnál előbbre hozva, az ÉK-magyarországi kötet után, sorozatunk II. köteteként jelentessük meg. Az I–II. kötet így nagyjából egyidőben kerülhetne nyomdába, ha egy hosszabb, nyugalmas időszak lehetővé teszi az elmélyült munkát.” : *Dienes István* 1970, 1–2, 21–22 (41. jegyzet).

⁴⁹ *Dienes István* 1970, 3–13 (41. jegyzet).

⁵⁰ A következő tényezőket sorolta fel: 1. Várakozás Bartha Antal, Dienes István, Györfly György, Heckenast Gusztáv, László Gyula és Szűcs Jenő megjelenés előtt álló könyveire vagy tanulmányaira, amelyek eredményeit az elvi részekben hasznosítani kell, 2. „A vidéki múzeumok anyagának rendezetlensége, látszat rendje, a szerteszét beletárolt, hanyagul azonosított leletek, illetve azok összekeresése, újraazonosítása... Sok leletcsoport végleges összeállítására azért késik, mert eddig nem sikerült megfelelően összeválogatni az anyagot, pedig a régi jegyzeteket, vázlatokat, régi negatívanyagot is átnéztük...”, 3. „Nem tudtunk változtatni lényegesen azon, hogy a nyíregyházi múzeumban a corpus mintegy lopva készül, a múltból adódó ellentétek — az MNM ottani ásatásai — mi-

első kötethez 122 lelőhelyet sorolt, amelyek közül 42 feldolgozása a rajzoltatással és a szövegrással már előrehaladt, 23-é megindult, vagyis csupán 57-é nem kezdődött meg. A második kötetbe 53 lelőhelyet listázott, de a munkatársai a fenti három kategória szerint egyelőre csak 25, 10 és 18 leletegyüttessel foglalkoztak, míg a harmadik kötetrel Kiss önállóan tevékenykedett. Az adatgyűjtés mellett további látványos eredményt hozott az, hogy az első kötethez 93 tábla, 38 rajz és 21 ábra, 10–12 temetőtérkép, a másodikhoz 64 tábla, a harmadikhoz pedig 16 tábla készült el, elsősorban Dienes édesapjának, a „régészeti grafika mesterének”, Dienes Ö[reg]. Istvánnak (Nyíregyháza, 1906–Nyíregyháza, 1986) a tollából.⁵¹ A következő évben, 1971 márciusában tartott „Corpus-értekezleten” újabb előrelépés történt: Dienes és Németh elhatározta a már előzőleg összegyűjtött régi szakirodalom birtokában az első kötetbe szánt Szabolcs megyei lelőhelyek helyszínelését és 1:25 000-es térképre rögzítését. Május 24–június 5., valamint október 4–23. között olyan minőségű terepbejárást és azonosítást végeztek, amilyenre sem előtte, sem utána nem volt példa. A terepbejárási napló azonban csak Dienes halála után, Németh jegyzeteivel jelent meg,⁵² az első rész 48 településnek mintegy 94, a második rész 29 településnek nagyjából 49 lelőhelyére vonatkozó megfigyelésük anyagát rögzítette.⁵³ Számomra dokumentált módon ezekkel az adatokkal érte el a csúcst az első kötet anyaggyűjtése.⁵⁴

1972 nyarán ugyanis Dienes megpályázta a Csallány Dezső (Szentés, 1903 – Nyíregyháza, 1977) nyugdíjazásával megüresedő Szabolcs-Szatmár Megyei Múzeumok igazgatóságát, amit el is nyert és 1973. január 1-vel el is foglalt.⁵⁵ Jóllehet tehát közelebb került az első kötet területéhez, bizonyára az adminisztratív feladatai gátolták meg a korpuszbeli további tevékenységét. A tisztség akkora terhet jelentett számára, hogy 1974. június 1-jével „valósággal visszamenekült”

---

att.” 4. „...munkatársainkra egyéb kötelezettségek is hárultak. A társszerzők aspiránsok, vizsgáikra is készültek, kutatásaikkal is foglalkoztak, jelentős ásatásokat vezettek. Magam 1969-ben részben a szuperrevízióval [amelyet magam irányítottam az MNM Adattárából a Középkori Osztályon – K. L.], részben disszertációm előkészítésével voltam lekötve, az 1970-es esztendőben 4 hónapos intenzív nyelvtanfolyamon vettem részt, utána ásatam stb.”: *Dienes István* 1970, 19–20 (41. jegyzet).

⁵¹ *Fodor István*: Dr. Dienes István (1929–1995). *Folia Archaeologica* 45 (1996) 10; *Bóna István* 1996, 280 (31. jegyzet).

⁵² A naplót esténként azonnal megírták. A májusi adagot még Dienes gépeltette le, az októberi részt egy hiányos kéziratból, amelyből a kenézlii temetőkre vonatkozó rész elveszett, Németh állította össze: *Dienes István*: A Szabolcs megyei honfoglalás és kora Árpád-kori temetők terepbejárási naplója. Jegyzetekkel ellátta Németh Péter. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 31 (1996) 287: * jegyzet.

⁵³ Uo. 287–330, 331–370 (helynévmutatóval: 371–372).

⁵⁴ Mindezt Bóna István a következőképpen kommentálta: Dienes István a „Beregtől Biharig tervezett »saját« I. kötete területén az összes lelőhelyet be kívánta járni (Szabolcsot be is járták 1971-ben Németh Péterrel, és 112 lelőhelyet sikerült nagy léptékű talajtani térképen rögzíteniük), s bár sikerült 150 táblányi leletet lerajzoltatni, éppen a maximalizmuson akadt el a múzeumi munka. Ugyanígy járt a délről szomszédos Hajdú-Bihar megyével, amelytől ugyancsak minden részletre kiterjedő gyűjtőmunkát követelt. Csakhogy éppen ez a két megye messze a leggazdagabb honfoglalás kori leletekben, s bármennyire is szeretett volna Dienes István a legszebb, legjobban ástott leletekkel eldicsekedni a világ előtt, éppen az »elegáns« magyar leletek száza miatt maradtak le.”: *Bóna István* 1996, 281 (31. jegyzet).

⁵⁵ Említést érdemel, hogy Csallány nem látta szívesen, sőt gátolta is Dienes szabolcsi terepmunkáját, vö. *Bóna István* 1996, 275 (31. jegyzet).

a Magyar Nemzeti Múzeumba,⁵⁶ ahol a korpuszal tényszerűen többé már nem foglalkozott,⁵⁷ s valószínűleg ezért ruházta át a munka irányítását 1977-ben Fülep Ferenc főigazgató Mesterházy Károlyra.⁵⁸ Dokumentált eredménnyel ez idő alatt csak a hihetetlen munkabírású Kiss Attila folytatta a maga kötetének megírását, az adatgyűjtését 1973-ban zárta le, 1976-ban adta át a kiadónak, de a mű csak 1983-ban jelent meg, ez magyarázza azt, hogy még Dienes szerepelt a szerkesztőjeként.⁵⁹ Dienesnek a kétségtelen siker ellenére érzett némi rossz szájízét Kiss alábbi kötetének objektív megítélése hamarosan meg kellett változtassa.⁶⁰

Mielőtt megkezdeném Kiss könyvének bemutatását, előre kell bocsátanom, hogy ebben, és a következő kötetekben is a 10–12. századi temetőtípusok hagyományos besorolása⁶¹ szerepel, amelyet a jelen ismertetésben felváltottam az általam kidolgozott, a régészet lehetőségeit túl nem lépő, elsősorban kronológiai és sírmennyiségi alapú, a feltételezett településekhez kötődő rendszerezési kísérlettel. E szerint a honfoglaló magyarok egyik települési formája a rövid ideig használt szállás lehetett. A magyar településterületet a legjellemzőbb módon megjelenítő szállások hálózatához az általában kisebb, 5/10–50/75 síros temetőket csatlakoztathatjuk. Az általam szállásnak nevezett temetők temetkezéseiben mutakoztak és őrződtek meg a honfoglaló magyarok jellegzetes te-

⁵⁶ Bóna István 1996, 268–269 (31. jegyzet).

⁵⁷ Legalább is egyik megemlékezés írója sem említette ilyen irányú tevékenységét: Bóna István 1996, 280–281 (31. jegyzet); Fodor István 1996, 10 (51. jegyzet).

⁵⁸ „Dr. Mesterházy Károly kartársnak, tudományos főmunkatárs, helyben. Értesítem Önt, hogy Dr. Dienes Istvánt a mai napon felmentettem a »Honfoglaláskori corpusz« szervezési munkája alól. A mai nappal megbízom Önt a »Honfoglaláskori corpusz« szervezési és vezetési munkáival. Egyben felkérem, hogy 1977. augusztus 31-ig dolgozza ki — együttműködve Dr. Fodor István tudományos titkárral — a »Honfoglaláskori corpusz«-szal kapcsolatos ezévi terveket, illetve a távlati koncepciókat. Ehhez a munkához vegye fel a kapcsolatot az érdekelt vidéki kollégákkal. Előkészítő munkájáról 1977. augusztus 31-ig jelentést kérek. Budapest, 1977. július 29. Dr. Fülep Ferenc főigazgató.” A dokumentum átadását és közlésre engedélyezését Mesterházy Károly szívességének köszönhetem: Kovács László 2010, 39–40 (38. jegyzet). Amint a megbízásból is kiderül, Fodor István 1977-ben tudományos titkára volt a Magyar Nemzeti Múzeumnak, 1978-tól pedig a Középkori Osztály vezetője.

⁵⁹ Vö. Kiss Attila: 1983. alább! A megírás időhatáraitól: uo. 7; Mesterházy Károly: Kiss A., Baranya megye... Archaeológiai Értesítő 111 (1984) 288; Fodor István: Kiss Attila: Baranya megye... Századok 119 (1985) 244.

⁶⁰ Mivel a tervezett két első korpuszkötet megyéi „messze a leggazdagabb[ak a] honfoglaláskori leletekben, s bármennyire is szeretett volna Dienes István a legszebb, legjobban ázott leletekkel eldicsekedni a világ előtt, éppen az »elegáns« magyar leletek százai miatt maradtak le. Mégpedig a vezető és középrétegbeli leletekben legszegényebb Baranya megye mögött. Kénytelen-kelletlen ez lett az első s máig egyetlen Dienes István által szerkesztett korpuszkötet. Élete vége felé (e sorok írójával együtt) maga is belátta: nem is volt olyan rossz kezdet Baranya az 1130 síros majszi temetővel.”: Bóna István: 1996, 281 (31. jegyzet); Mesterházy Károly 1984, 288 (59. jegyzet).

⁶¹ A Kárpát-medencei temetők értékelését az előző századfordulón a régészet lehetőségeit túllepve Hampel József etnikai megkülönböztetéssel kezdte, 10. századi magyar („Hampel A”) és a 9/10–11. századi szláv („Hampel B” = Bjelo Brdó-i) típusú temetőket különítve el: Hampel József 1907, 4, 9–20 (4. jegyzet); Kovács László 2013, 511: 4. jegyzet (18. jegyzet). Ezen Szóke Béla úgy változtatott, hogy társadalmi szemléletű megkülönböztetésre váltott, s a két csoportban a magyar vezető és középréteg, valamint a köznép temetőit határozta meg, ebből viszont a helyben talált (késő avar kori, szláv) népesség maradt ki: Szóke Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok 2 (1962) 11–35; erre azonnal rámutatott Dienes István 1964, 138 (11. jegyzet).

metkezési szokásai, maradtak meg a legváltozatosabb együttesben megjelenő, legértékesebb anyagokból készült, legnagyobb darabszámban mellékelt, és idegen érmekkel a lehetőségek szerint legjobban (elsősorban a *tpq.* alapján) keltezhető tárgyai. A legkorábbi szállásokhoz nyitott legkorábbi szállási temetőket magától értetődően 895 tájától kellett létesíteni, s az a régészeti gyakorlat hibája, hogy ilyeneket nem tudunk szabatosan kimutatni a sok, részben teljesen feltárt szállási temető között. A szállási temetőket fenntartó közösségek a 10. században még szabadon változtatták a településük helyét, ismeretlen gyakorisággal költöztek odébb ismeretlen irányban és távolságra, felhagyva a régi temetővel, s újat nyitva az új helyen. Valamikor a 10. század második fele és a 11. század eleje között hagytak fel ezzel a temetkezési gyakorlattal, ami feltehetőleg a különféle okokból kikényszerített tartósabb letelepedésükkel járt együtt, és felhagyásuk sorának vitatott, de szemléletes bizonyítéka a magyar denároknak a mellékleteik közül való teljes hiánya. A honfoglaló magyarok másik települési formája a falu lehetett, s a legkorábban létesített falvak lakói ugyancsak 895 tájától kezdve nyithatták meg az általam falusinak nevezett legkorábbi temetőiket. Ha bizonyítani tudnánk, hogy bizonyos temetők megnyitása csak néhány évtizeddel később történt, ott akár szállási temető lehetett az előzményük. Az talán örökre eldönthetetlen marad, hogy egyes falusi temetőkkel miért — általános érvényű külső ráhatás (áttelepítés) következtében vagy szubjektív okból — hagytak fel a fenntartóik 50–200 sír megásását követően a 10. század vége körül, amit a magyar denárok mellékleteinek hiánya jelez (10. századi falusi temetők), illetőleg másokat miért használták tovább a 11. században is, időközben 500–1100 sírt is megásva, legkésőbb II. Béla (1131–1141) érméivel keltezett temetkezésekkel bizonyítottan a 12. század második harmadáig (10–12. századi falusi temetők). Annak a forrás-alátámasztás nélküli, bizonyítatlan feltevésnek megfelelően, hogy Géza nagyfejedelem (970-es évek eleje – 997) uralkodása idején jelentős áttelepítések történtek az országban, a korábbi helyükön megszűnő települések egész sorához tartozó szállási temetőkkel, vagy 10. századi falusi temetőkkel hagyhattak fel, más falusi temetők pedig ekkortájt keletkezhettek (11. századi falusi temetők), és nagyjából ugyanerre az időszakra szokás az egyes hosszabb életű, 10–12. századi falusi temetőkben mind régészetileg, mind embertanilag feltételezett népességcserét is feltételezni. Lehetséges, hogy ez a folyamat hosszabb időn át zajlott, mert bár a szállási temetők felhagyása a 10. század második felénél pontosabban aligha keltezhető, a 10. századi falusi temetők legalábbis egy része még a 11. század elején is használatban maradt, viszont néhol a 11. századi falusi temetők megnyitása bizonyára már a 10. század utolsó harmadától kezdve bekövetkezhetett. A falusi temetők magyarnak sejthető változatának temetkezésési szokásrendje és leletanyaga a szállásiakénak egyszerűbb formája, míg a helyben talált lakosság hagyatékának vélhető változatáé mindkét területen több eltérést, sajátosságot, másféle kapcsolatokat mutat.⁶²

Végezetül egy technikai megjegyzés: A kötetekre vonatkozó első jegyzetben felsoroltam a lelőhelyek teljes nevét, hogy az olvasó a települések és a határrész-

⁶² Részletesen kidolgozva: Kovács László 2013, 519–545 (18. jegyzet).

nevek egészét megismerhesse, de a szövegben helytakarékosságból csak a településnévvel és zárójelben a felsorolás pusztá sorszámaival utaltam az egyes lelőhelyekre. Konkrét sír említésénél a zárójelbe tett sírszámot pont követi.

I. KISS ATTILA: BARANYA MEGYE X–XI. SZÁZADI SÍRLELETEI (Grabfunde aus dem 10. und 11. Jahrhundert im Komitat Baranya/Ungarn. Zusammenfassung). Szerk.: Dienes István. MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS ÉS KORA ÁRPÁD-KORI TEMETŐINEK LELETANYAGA 1. Sorozatszerk.: Füle Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó 1983, 306 oldal, 121 tábla, 156 ábra.

Kiss Attila munkája 32 település 49–51 lelőhelyének leletanyagát ismertette.⁶³ Ezek közül kiemelkedett a majsai lelőhely (17), 1130 sírjával a Kárpát-medence legnagyobb 10–12. századi, sejtetőleg egy továbbélő közösség falusi temetője, a kötet egyetlen teljesen feltárt sírmezeje. A Nemeskéri János (Bp., 1914 – Bp., 1989), K. [Kiss Attiláné] Zoffmann Zsuzsanna és Kiss által embertanilag is feldolgozott⁶⁴ csontvázakkal kapcsolatosan megfigyelt temetkezési szokásokat, valamint néhány egyéb tárgytípuson⁶⁵ kívül, jószerint csak egyszerű ékszerek típusait mutatt be röviden a szerző,⁶⁶ és nagyobb gondot a temető kronológiájának, a né-

⁶³ 1. Bakonya, 2. *Batina*/Kiskőszeg, 3. Beremend-Homokbánya, 4. Bóly-Téglásrét, 5. *Čuza*/Csuza, 6. Dunaszekcső-1-2., 3. (Tüskehegy), 4–5. szórvány, 7. Ellend I.–Nagyödör-dűlő, 8. Ellend II.–Szilfa-dűlő, 9. Híracs-Forrószög, 10. Ilocska-Magyarszko groblje, 11. Keszü-Tüskés-dűlő, Tsz-major, 12. Kistapolca, 13. Kozármisleny-Szarka megye, 14. Kölked, 15. Lapánca-Dreisritz-dűlő, 16. Lovászhetény-Állami Gazdaság, 17. Majs-Udvari rétek, 18. Mohács-Alsómező, 19. -Csele-patak, 20. -Téglagyár, 21. Nagynyárad-Lajmér, 22. Nagyváty, 23. *Osijek*/Eszék-Zeleno polje és S. Bertić utca, 24. Palotabozsok-Kirchegrund, 25. -Vasúti pálya, 26. Pécs-Ágoston utca 23. (Domb utca), 27. -Szent István tér-Felsőszétátér, 28. -Szent István tér, 29. -Széchenyi tér 12., 1–2. szórvány, 30. -Magyar-ürög-Kápolnadomb, 31. -Nagyárpád-Hajmás-dűlő, 32. -Somogy, 33. -Szabolcs-Bányász vértanúk útja, 34. Pécsvárad-Vár-Bencés apátság, 35. Rádfalva-Görlicés-dűlő, 36. Sellye-Dobina-dűlő, 37. Siklós-Csukma-dűlő, 38. Siklós, 39. Siklósnagyfalu-Újhegy, 40. *Zmajevac*/Vörösmart-Csatár, 41. -Kigyós. További egy-egy lelőhellyel tárgyalt négy jelenlegi baranyai település nem tartozott a középkori Baranya megyéhez: 42. Gerényes, 43. Mekényes, 44. Szárász, 45. Szigetvár. A listában dőlt betűvel a jelenlegi horvátországi magyar településnevek.

⁶⁴ A csontvázleleteinek ismételt vizsgálatát Éry Kinga és K. Zoffmann Zsuzsanna szükségesnek tekintette és 2005–2006-ban végezte el, lényegében az első vizsgálat módszere szerint. Az újabb vizsgálat módosította néhány egyén korábbi nemi besorolását, és esetenként módosult a becsült elhalálzási kor is. Ismételten mérlegelésre kerültek a különféle csontelváltozások is: *Éry Kinga-Nemeskéri János* – K. Zoffmann Zsuzsanna: Embertani vizsgálatok Majs-Udvari rétek X–XI. századi csontvázleletein. *Folia Anthropologica* 12 (előkészületben). A kézirat megismerését a szerzőknek ezúton is megköszönöm.

⁶⁵ Fegyverek: egy-egy balta, pika, két nyílhegy, lant alakú csatok, játékkocka szerepű juhsarok-csont, készségektartó karika, csontkorongok: *Kiss Attila* 1983, 168–171.

⁶⁶ Később egy, a magyar kutatók által bírált módszerrel — vö. *Jochen Giesler*: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. *Praehistorische Zeitschrift* 56:1 (1981) 3–167. — átfogó elemzés készült a temetőről: *Željko Tomičić*: Baranya im Lichte archäologischer Zeugnisse der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Analyse des frühmittelalterlichen Gräberfeldes Majs-Udvar (Baranja u svjetlu arheoloških svedočanstava bjelobrdske-kulture. Prinos analizi ranosrednjovjekovnog groblja Majs-Udvar). *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 11–12 (1994–1995) 71–98.

peesség etnikumának és társadalmi helyzetének meghatározására fordított.⁶⁷ Véleményét a kötet ismertetői leginkább a temető megnyitásának évtizedét illetően vitatták,⁶⁸ és határozottan elutasították a szerző sejtését az eltemetettek kazár etnikumáról.⁶⁹ Miután a majsi temetőt leszámítva a többi lelőhely zömében is vagy részlegesen feltárt falusi temető, esetleg csak néhány sír, vagy szórványlelet, ezekre csak a lelőhelyszámuk felsorolásával utalok.⁷⁰ Kiemelést érdemel viszont a földgéppel bolygatott mohácsi lelőhely (20), a megye egyetlen szállási temetőrésze a 10. század második feléből, ahol 1942-ben 12 sírt dűltak fel, majd 1949–50-ben gépek által megtalált 1–2., 4–5. sírt is csak utólag hitelesítették. Közöttük négy részleges lovas temetkezés volt, hármójuk nemesfém viseleti tárgyakkal, kettejük pedig szablamarkolatú karddal (1., 3.). Szokatlanul gazdag leletei egy lószerszámos lovas újásznak voltak (5.), akit aranyozott ezüst- és ezüstveretekkel kivert bőrkabátban/-kaftánban és bőrcsizmában temettek el, az övét kétféle aranyozott ezüstrozetta díszítette. A szórványleletek között előkelő nőre utaló ékszerek is megőrződtek.

A kötet ismertetői a feldolgozást a korábbi korpusz elvárásokkal vetették össze, dicsérték az ásatási helyszínek utólagos bemérése alapján korrigált temetőterképek (7–8, 32) újbóli megjelentetését, viszont leginkább a már publikált temetőkre⁷¹ vonatkozóan kapcsolatban hiányolták a leletek újraközlésének elmaradását, aminek következtében az olvasónak mégis az eredeti kiadványokhoz kell fordulnia.⁷² Ellenvetést váltott ki Kissnek az általa értékelt lelőhelyek alapján kialakított véleménye, hogy Baranya megyében csak a 960–970-es évek-

⁶⁷ Vö. Kiss Attila 1983, 176–199.

⁶⁸ A temető felhagyását a szélső sírokból I. László-denárok megbízhatóan jelezték, vitatni az érmés sírok gyűrűje által közrefogott központi temetőmag kezdetét lehetett, Kiss a 960/70-es évekkel számolt: uo. 176; vitatta Mesterházy Károly: 1984, 289 (59. jegyzet); hasonlóképpen László Kovács: Zur ersten Publikation einer neuen Veröffentlichungsreihe... Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 34 (1984) 274–277. 930 tájára tette: István Bóna: Bemerkungen zum 1. Bd. des Werkes: Das landnahme- und frühharpadenzeitliche Fundmaterial Ungarns... Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 34 (1984) 290; Fodor István pedig 950 tájára, akár előtte tette: Fodor István: 1985, 246, 247 (59. jegyzet).

⁶⁹ Értékelését azzal zárta, hogy a lelőhely közelébe azonosítható az 1093-as nyárádi határjárásban említett *terra populorum Kaza* határrész egy hajdani kazár lakosság településére utal, amely a honfoglaláskor érkezhett, s az államalapítás idején máshonnan ide telepítve nyithatta meg a temetőt: Kiss Attila 1983, 191–196. Elutasítólag: István Bóna 1984, 291–294 (68. jegyzet); Kovács László 1984, 276–277 (68. jegyzet); Mesterházy Károly 1984, 288–289 (59. jegyzet); Fodor István 1985, 246 (59. jegyzet).

⁷⁰ 10. századi szállási/falusi temetőre utaló leletek: bronz övveretek (6/1–2), rombusz alak köré írt háromlevelű palmettadíszes hajfonatkorong-pár (6/3); 10–12. század falusi temetők kisebb-nagyobb meghatározatlan korú szakaszára, illetőleg ilyenre utalható szórványleletek (2–5, 6/4–5, 7–16, 18–19); templom körüli temetőre utaló leletek (1, 12, 22?, 27?).

⁷¹ Lehetséges, hogy nem volt szerkesztői-szerzői egyetértés a nagyobb sírszámú, illetőleg régebbi feltárási temetők (6/3, 7–8, 10, 23–24, 31–32) esetében.

⁷² Vö. Mesterházy Károly 1984, 288 (59. jegyzet); Fodor István 1985, 245 (59. jegyzet); László Kovács 1984, 280–281 (68. jegyzet). A későbbi köteteket illetően volt jelentős Mesterházy-nak az a módszertani megjegyzése, „hogy bár a corpus a sírleletek közlését tűzte ki céljává, a nagyharsányi kincsleletet mégis jó lett volna itt is közölni”: uo. 289. Az említett kincsről: Gedai István: A magyar pénzverés kezdete. Budapest 1986, 34–55; László Kovács: Über den Schatz von Nagyharsány und den Lanzen-Denar Stephans I. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 40 (1994) 363–380.

től kezdődött meg a lakosság betelepítése. Ezt az ismertetést író Fodor István és Mesterházy Károly az akkori zártabb erdővidék települési és földművelési nehézségeivel, másrészt a szinte kizárólag csak részben feltárt, következtetések levonására alkalmatlan lelőhelyekkel magyarázta, Bóna István pedig a megye legkorábbi helynévanyagának figyelembevételét hiányolta.⁷³ Mindenesetre a kötetnek a korpusz előírásaival, illetőleg a (máig) egyedülálló nagyságú majsi temetővel, valamint a többi, elemzésre kevésbé alkalmas lelőhellyel, végezetül pedig Kiss településtörténeti megállapításával vitatkozó ismertetői abban egyetértettek, hogy összességében maradandó értékű mű született.⁷⁴

*

Megkeresésemre a korpuszsal kapcsolatos további lépéseket Fodor István szíves levelében a következőkben foglalta össze: „Ismered, le is közlöd Fülep Ferenc levelét, amelyben Mesterházy Karcsit bízza meg 1977-ben a corpus munkálatainak irányításával. Ennek előzménye az az ismert tény volt, hogy amikor Dienes Pista 1974 közepén visszajött Nyíregyházáról, a corpus munkálataihoz nem kezdett újból hozzá, amit az oda való távozásakor végleg abbahagyott. Erősen depressziós lett, a múzeumba egyáltalán nem járt be, csak akkor, amikor szüksége volt rá, hogy állandó betegsége miatt ne küldjék el rokkantnyugdíjba. Bóna Pistának tehát egyáltalán nem volt igaza — amint az 54. jegyzetben írod — hogy a corpus csődjét Dienes túlzott maximalizmusa okozta. Nem az okozta, hanem Pista betegsége... Fülep szerepe az volt a corpusban, hogy arra akkor nem az MTA adta a pénzt, hanem a Nemzeti Múzeum.

Fülep 1977-es megbízása után Karcsival elmentünk Dienes Pistához és igen barátián megbeszéltük az új helyzetet. A helyzet pedig az volt, hogy *irányítani* ezt a munkát senki sem akarta. Sem Pista, sem mi. Akkor még mindhárman biztosak voltunk abban, hogy a reprezentatív szabolcsi kötet — Pista és Németh Péter munkájaként — hamarosan el fog készülni, csak nem egy, hanem két kötetben. Mi Karcsival csak részfeladatokat vállaltunk, Karcsi főként Hajdú-Bihart, magam pedig Szolnokot. Bács-Kiskunban Horváth Elvira akkoriban igen aktívan dolgozott az anyag rajzoltatásán. Sajnos, a dolgok későbbben nem így történtek. Pista nem tért vissza többé a corpushoz, áttért — az egyébként igen eredményes — vallástörténeti tanulmányaira. Mi Karcsival a Szolnok és Békés megyei anyagot rajzoltattuk és készítettük elő. Magam elvégeztem az összes Szolnok megyei lelőhely terepbejárását (Tiszajenő kivételével), megír-

⁷³ Fodor István 1985, 246–247 (59. jegyzet); Mesterházy Károly 1984, 288 (59. jegyzet); István Bóna 1984, 294 (68. jegyzet). Kiss Attila válaszcikkben reagált Bóna István könyvismertetésére, és fenntartotta a maga álláspontját: Attila Kiss: Über einige chronologischen, siedlungsgeschichtlichen und geschichtlichen Fragen des 10.–11. Jhs. Erwiderung auf die „Bemerkungen...“ von I. Bóna. Alba Regia 24 (1990) 197–209.

⁷⁴ István Bóna 1984, 283 (68. jegyzet); László Kovács 1984, 281 (68. jegyzet); Fodor István 1985, 247–248 (59. jegyzet); Mesterházy mindannyiuk nevében írhatta le, hogy „...nehezen született meg a honfoglalás kori corpus első kötete, s csak hálásak lehetünk a szerzőnek, hogy ez úttörő munkára vállalkozott. Hibáit is annak reményében emeltük ki, hogy a következő kötetek számára tanulságot szolgáljanak.”: Mesterházy Károly 1984, 288 (59. jegyzet).

tam a terepbejárási naplót, elkészíttettem a térképeket. A Békés megyei anyag nagy része is le van rajzolva.

Közben azonban megkezdődtek a Duna-kanyari ásatások, továbbá a Tisza III. munkálatai, amelyekben nekem részt kellettennem. Később a Nemzeti Múzeum főigazgatója lettem [1986–1993], s az iszonyatos inflációs években a legfontosabb gondom az lett, hogyan fizetjük ki az épületek közüzemi díjait.⁷⁵

Érthető, hogy Fodor István megnövekedett hivatali és szerteágazó tudományos tevékenysége mellett a további korpuszköteteket szervező és készítő munkájára egyre kevesebb ideje maradt, ezért a millicentenáriumi közeledtére tekintettel az MTA Régészeti Bizottságának elnöke, Szabó Miklós akadémikus 1994. március 29-i keltezésű levelében Révész Lászlót és e sorok íróját kérte fel társszerkesztőnek.⁷⁶ A felkértekben Szabó nem csupán Dienes István munkájának folytatóit remélhette,⁷⁷ hanem köztudomású volt, hogy Révész a karosi ásatásain feltárt olyan minőségű leletanyaga közlésére készül, amely méltó lesz az ünnepélyes évfordulóhoz. A kötet 1996-ban meg is jelent, s ezzel némileg megváltoztatott sorozatcímmel,⁷⁸ megtervezett és azóta követett arculattal,⁷⁹ megindult a korpuszkiadás jelenleg is élő második szakasza.

1. RÉVÉSZ LÁSZLÓ: A KAROSI HONFOGLALÁS KORI TEMETŐK. RÉGÉSZETI ADATOK A FELSŐ-TISZA-VIDÉK X. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert). Szerk.: Fodor István–Veres László–Viga Gyula, lektor: Kovács László–Mesterházy Károly. MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS KORI ÉS KORA ÁRPÁD-KORI SÍRLELETEI 1. Sorozatszerk.: Kovács László–Révész László. Miskolc 1996, 1–392., 494–506. oldal, 168 tábla, 127 kép. Függelékben: *Kustár Ágnes*: A karos-eperjesszögi I.–II.–III. honfoglalás kori temetők embertani vizsgálata. 395–456. oldal, 33 kép, 2 ábra, 15 táblázat, *Skultéty Gyula*: A Karos-Eperjesszög 52. és 60. sírjából származó férfi- és a 47. sírból származó női koponyán végzett arckonstruksiók. 457–460. oldal, 2 kép, *Vörös István*: A karosi honfoglalás kori te-

⁷⁵ Fodor István szíves levelét ezúton is megköszönöm.

⁷⁶ Itt csak a Révésznek írott levelet idézem, amelyben említést nyert, hogy „az MTA Régészeti Bizottsága felülvizsgálta a korpuszok és sorozatok állását s megállapította, hogy a Honfoglalás kori Korpusz munkálatai — különös tekintettel a közelgő 1100. évfordulóval kapcsolatos tudományos és erkölcsi kötelességünkre — nem kielégítő ütemben folynak. A munka gyorsítása érdekében felkérem Önt a Honfoglalás kori Korpusz sorozatszerkesztőjének. Egyúttal kérem, hogy Kovács László társszerkesztővel együtt a vállalkozással kapcsolatos elképzeléseit dolgozza ki és tárja a Bizottság elé.”

⁷⁷ Révész László ekkor még a Herman Ottó Múzeum igazgatóhelyettese volt, de 1994. július 1-jétől Dienes tanítványaként és barátjaként is hivatali és szakmai utódja lett az MNM Középkori Osztályán, a későbbiekben pedig szakmai hagyatékának gondozójává, közöletlenül maradt ásatásainak folyamatos publikálójává vált. Magam Dienesnek 1961-től ásatásain, majd a korpusz előkészületeiben munkatársa voltam, akit szintén kitüntetett a barátságával, vö. *Kovács László*: 2010 (38. jegyzet).

⁷⁸ Az új sorozatszerkesztők szerették volna tovább vinni Kiss Attila kötetének sorozatcímét, de mivel emlékeink szerint az Akadémiai Kiadó a logója használatáért és a cím engedélyezéséért 400 000 Ft-ot kért, ezt nem óhajtván megadni, némileg megváltoztattuk a sorozatcímét.

⁷⁹ Kivéve Istvánovits Eszter kötetét, lásd alább!

metők állatcsontmaradványai. 461–493. oldal, 14 kép, 2 táblázat. A kötet a Herman Ottó Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum közös kiadványa volt, megírását és kiadását az OTKA, az MKM, az MKH Bank, a BAZ megyei Kereskedelmi és Iparkamara, A honfoglalás 1100. évfordulója Emlékbizottság, a kecskeméti Controllflex Kft., a budapesti Energoprompt Kft., a „Tiszaújváros a művészetért és a kultúráért Alapítvány” és a karcsai Dóka Holding Rt. támogatta.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Karos-Eperjesszögön 1985 telén kiszántott tárgyak lelőhelyén 1986–90 között Révész László 73 síros, korábban szántással alig bolygatott 10. századi temetőt (II.) tárt fel, amelyet egy tőle délre 200 m-re álló dombon 1988-ban terepbejárással észlelt helyszínen egyetlen sorba rendeződött 19 síros temető (III.) teljes feltárása követett. Az első ásatás dombjától északra ismét 200 m-re lévő dombon 1899-ben néhány, 1935-ben sok temetkezést semmisítettek meg, az utóbbiak hírét követően 1936-ban 13 sírt fel is tártak (I.). Mindhárom lelőhely a 10. századi szállási temetők közé sorolható. A kötet gerincét természetesen Révész új, páratlan gondossággal vezetett és dokumentált ásatásai alkották, a sírokban jól megfigyelt temetkezési szokásokkal, illetőleg változatos és minőségi leletanyaggal. A leletek: lószerszámok, valamint ékszerek és ruhadíszek, továbbá veretes övek és tarsolyok, majd fegyverek, ezt követően használati eszközök, kerámia, végezetül érmék fejezetei szerinti tárgyalása olyan alapos volt, hogy ezzel Révész a párhuzamok bemutatására is épített, manapság is megkerülhetetlen tipokronológiai segédletet is alkotott. Az ásatási megfigyelések és a feldolgozás együttesen magas színvonalra tette lehetővé a felajzott újat befogadó ún. készleteti újtegez már korábban is többször feltárt, de mindeddig fel nem ismert, ezúttal veretekkel díszített, rangjelző példányainak felismerését, továbbá a sajnos felsorolhatatlanul sok lelettípus közül elsősorban a — nem véletlenül ezúttal jól dokumentált — összetett szerkezetű, zömében megsemmisülő szerves anyagú, de maradandó igen változatos fémdíszekkel is ellátott tárgyak: a nyergek, a nők és férfiak veretes lószerszáma, a lemezes és áttört női hajfonatdísz korongok, a veretekkel díszített női lábbelik, a veretdíszes övek, a veretes és tarsolylemezes tarsolyok és a különleges kivitelű és szépségű, nemesfém szerelések szabvány példányait. A temetkezések korát az öt (I: 3 db, II: 2 db) szórvány 9–10. századi muszlim dirhemen egyezően, a II. temető négy temetkezésének egy-egy (1., 2.), három (51.) és négy (7.) muszlim dirheme, továbbá egy női (15.) sírjának 21 itáliei denára egyaránt a 10. század második–harmadik évezredére valószínűsíti, míg a kiemelkedő rangú, vezéri (52.) sírt, a párját ritkítóan kétféle származású verete, azaz két 2 muszlim dirheme és 12 szász denára akár kissé korábbi időből is származtathatja.

Talán még a tárgyi anyag vizsgálati eredményeit is túlszárnyalták a temetőelemzések történeti súlyú következtetései. A tanulmányozható II. és III. temetőben nyugvó meghatározott nemű és életkorú, széles skálán változó minőségű, értékű/anyagú és mennyiségű leletet tartalmazó személyek sírjainak elhelyezkedéséből kiderült, hogy e sírmezőket „egymással rokon kiscsaládok, s a háznéphez tartozó, de az előkelő családokkal — legalábbis genetikai rokonságban — nem álló

kísérő harcosok és szolgák népesítették be. Erre utal a fegyveres férfisírok minden esetben megfigyelhető igen magas száma is. Ez utóbbiak nyilván a katonai kíséret — helyzetükből adódóan többnyire nőtlen — tagjait rejtették, akik uraik szállásán éltek, s temetőiben kaptak végső nyughelyet. Ilyen értelemben e lelőhelyek semmiképpen sem tekinthetők nagycsaládi temetőknek. Alapsejtjeiket olyan kiscsaládok alkotják, amelyeknek néhány síros — és a kísérő harcosokat nélkülöző — temetőit a X. századi magyar szállásterület más részein is felfedezhetjük.”⁸⁰ Ez a rendszer a többi felső-Tisza-vidéki temetőben is felismerhető, a férfiak méltóságjelző tárgyai (veretes övek, veretes és lemezes tarsolyok, arany- vagy ezüstszerelések szabályák, veretes készneléti íjtegezek) itteni sűrűsödése, esetleges központi ötvösműhelyből való származtatása, a fegyveres temetkezések gyakorisága, az előkelő nők jellegzetes viselete, továbbá a leleteik alapján a legmagasabb rangúnak tekinthető férfisírok⁸¹ e tájon való előfordulása a magyar fejedelmi központ itteni léteire utal a 10. század első felében.

A millicentenárium jelentőségéhez illő kötettel felújult korpuszszorozat első kötete lényeges változásokat hozott Dienes István korábbi tervezeteihez képest, hiszen a műfaját tekintve egy temetőcsoport monográfiája volt. Ezt követően, mivel a társszerkesztők minden igyekezzete arra irányult, hogy a 10–11. századi leletanyag minél gyorsabban és részletesebben kiadásra kerüljön, azt a gyakorlatot követtük, hogy nem Budapestről javasoltuk egy-egy, a jószándékú ígértől időben távolodva a leendő szerző számára egyre nagyobb terhet jelentő kötet elkészítését, és nem szabtuk meg sem a földrajzi, sem a tartalmi határokat. Így bizonyos mértékig a leendő szerzők kedvében járva, s az ő megajánlásukat és elképzelésüket elfogadva kezdtek szaporodni az elsődlegesen leletközlő célú, mégis tágon vett korpusz jellegű kötetek, amelyekből nem zártuk ki a szerzőknek a leletek közlésén túli, a temetkezési szokásoknak és a tárgytipusok tipokronológiai elemzésének monografikus igényű értékelését sem. Így keletkeztek az eltérő merítésű, alább ismertetett, illetőleg említett kötetek. Kezdetben a kötetenként érintett, valamint a szerzők által megnyert intézmények anyagi támogatásából, később a társszerkesztők, de elsősorban Révész nyertes pályázataiból a leendő szerzők szükség szerinti anyagi támogatást kaphattak az általában a társszerkesztők által lektorált kéziratok illusztrációinak elkészítéséhez, a rezümé fordításához, szerkesztési és korrektúrázási segítséget ajánlhattunk nekik, végezetül biztosítottuk a kiadást is. Ez a rendszer eddig működőképesnek bizonyult, és a jövőben is ebben kell bízunk, hiszen ezen szöveg megjelenésekor a hét publikált kötet mellett három további ténylegesen elkészült kötet vár a megjelenésre.

⁸⁰ Révész László 1996, 198.

⁸¹ Csak felsorolásként: Geszteréd-Kecskelató-dűlő, Karos-Eperjesszög II./52., III./11. sír, Rakamaz-Strázsadombi-dűlő 1. sír, Tarcal-Vinnai-dűlő 4. sír, Zemplén/Zemplín-Szélmalomdomb, valamint a tarsolylemezes temetők/sírok közül Bodrogvécs/Streda nad Bodrogom, Eperjeske 2. és 3. sír, Karos-Eperjesszög II./29. sír, Kenézlő-Fazekaszög I./3., 14., II./3. sír, Szolyva/Szvaljava, Tiszabезд-Harangláb-dűlő 8. sír, Tiszaeszlár-Bashalom I./10. sír, Tuzsér-Boszorkányhegy 6. sír.

2. KISS GÁBOR: VAS MEGYE 10–12. SZÁZADI SÍR- ÉS KINCSELELETEI (Archäologische und historische Angaben zur Geschichte des Komitats Vas im 10. – 12. Jahrhundert). Szerk.: Kiss Gábor, lektor: Kovács László–Révész László. MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS KORI ÉS KORA ÁRPÁD-KORI SÍR-LELETEI 2. Sorozatszerk.: Kovács László – Révész László. Szombathely 2000, 321 oldal, 103 tábla, 2 melléklet, 97 kép, 8 ábra, 22 + 20 táblázat. A kötetnek a következő 21 munkatársa volt: Benczik Gyula, P. Buócz Terézia, Feiszt György, Fekete Mária, P. Hajmási Erika, Horváth István, Karl Kaus, Kustár Ágnes, Mizda Szilvia, Négyesi Lajos, Radócz Gyula, Smidt Erzsébet, Sosztarits Ottó, V. Székely György, Tobischka Katalin, Torbágyi Melinda, Tóth Endre, Tóth Gábor, Vándor László, Vörös István és Zágórhidi Czigány Balázs. A kötet a Magyar Nemzeti Múzeum, az MTA Régészeti Intézete, a Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága és a Panniculus Régiségtani Egylet közös kiadványaként az NKA, az OTKA T 018182 sz., valamint a Vas Megyei Közgyűlés Tudományos Szakbizottsága anyagi támogatásával készült.

A kötet Kiss Gábor szervezőkészségét is dicséri, hiszen sok munkatársat tudott bevonni a munkába egy olyan megyében, amelynek — természetesen időközben megszorodott — régészeti anyagáról Dienes Istvánnak 1968-ban még alig volt információja.⁸² A későbbiekben követelménnyé vált az az „újítása” is, hogy a sír- és szórványleletek mellett a kincseleleteket is tárgyalta. A munka a történeti Vas megye teljes területére, azonfelül a hozzácsatolt településekre is kiterjedt,⁸³ és 21 település 28 lelőhelyét, továbbá kilenc egyéb leletegyüttest ismerttetett.⁸⁴ Dienes információszegénysége nem volt véletlen, hiszen a tárgyalatok között egyetlen teljesen feltárt temető sincsen. A közreadott hét 10–11. századi temetőrészletből a legnagyobb adósság a Nemeskéri János antropológus vezetésével 1941–44 között 311 sírig feltárt, s általa embertanilag is vizsgált sorokpolányi 10–12. századi falusi temető (22) közlése volt, amelyhez Kiss az elveszettnek hitt temetőterkép kilenc részletét is felkutatta. Gondos elemzése

⁸² Az 1968-as korpusz-tervezetben Vas megyére felelőst sem jelölt ki, s mindössze annyi megjegyzést tett, hogy „át kell nézni a gyűjteményeket alaposabban.”: *Dienes István* 1968, 4 (42. jegyzet).

⁸³ „Anyaggyűjtésünkben a történeti Vas vármegye teljes területén végeztük. Ismertetjük tehát Dél-Burgenland területének és a Zala megyéhez csatolt községeknek eddig ismert idevágó leleteit is. A mai teljesség kedvéért bevontuk vizsgálatunkba továbbá a Sopron megyétől Vas megyéhez került települések területét is. Mintegy kiegészítésül... közöljük a Savaria Múzeum és a szombathelyi Smidt Múzeum ismeretlen lelőhelyű (több esetben biztosan nem is Vas megyei lelőhelyű) 10–12. századi leleteit is.”: *Kiss Gábor* 2000, 6.

⁸⁴ 1. Bögöt, 2. Burg/Pinkaóvár, 3. -Tobolyvár, Kőbánya, 4. Celldömölk-Bencés apátság, 5. -Ság hegy, Bazaltbánya, 6. -Zsidó temető, 7. Csempezkopács (Kopács)-Rk. templom, 8. Csepreg-Szentkirály, Malom, 9. Egervár-Kápolna-dűlő, 10. Eisenberg an der Pinka/Csejke-Eisenberg/Vashegy, 11. Hegyhátszentmárton-Fő utca, 12. Ikervár-Virág utca, 13. Kemenesszentmárton, 14. Meggyeskovácsi (Balozsamegyves)-Kövecsesi-dűlő, 15. -Hegyi öntés-dűlő, 16. Meggyeskovácsi (Rábakovácsi)-Munkás utca, 17. Mesteri-Intapuszta, Temető mellett, 18. Nárjai-Jáki úti első dűlő, Gyák útja dombja, 19. Pilgersdorf/Pörgölény-Román kori templomrom, 20. Répcelak-Várdomb, Homokbánya, 21. Sitke (Kissitke)-Hercseg-hegy, 22. Sorokpolány-Berekalja, Kápolnai út, 23. Szombathely-Kisfaludy Sándor utca, 24. -Szent Márton-templom, 25. Vasasszonyfa („Asszonyfa”), 16. Vasasszonyfa (Kisasszonyfa)-Meszlén határ, 27. Velem-Szentvid, 28. Zsennye-Kastélykert, továbbá három ismeretlen, öt nem a korszakból való, végezetül egy csornai (Győr-Moson-Sopron m.) lelőhelyű tétel.

szerint a temetőt az érméi alapján legalább I. István és Kálmán uralkodási ideje között használták, de talán valamivel korábban is megnyithatták, amit néhány ritkábban jelentkezett tárgy: állatfejes karperec, csörgő, lunula, nyakperec, pántgyűrű, tarsolyfüggesztő veret, sőt kés és sarló előkerülése jelezhet. Jóllehet egyébként csak kevés tárgytípust (főként ezüst és bronz S-végű karikákat,⁸⁵ többségében bronzgyűrűket és változatos gyöngyöket) temettek el a halottakkal, a sírok 52%-a volt mégis mellékletes, és a begyűjtött ezüst ékszerek súlya kb. 600-800 korabeli denárnak felelt meg.⁸⁶ A másik jelentős lelőhely az Ikerváron 1987–90 között feltárt 140 síros részlete volt (12) egy a 10. századtól legkésőbb a 11. század közepéig használt, kissé bolygatott, s a beépíttessége miatt teljesen feltárhatatlan, mintegy 200 sírosra becsült falusi temetőnek, amelyben hét íjász — köztük egy lovas — férfi és hét, csak néhány nyílvesszővel eltemetett férfi meg egy fiú nyugodott. A férfiak viseletéből csatok, tarsolyok, eszkozeikből borotva, kések, tűszerszámok, árak maradtak meg, a női és leánykasírokból főként egyszerű ezüst és bronz ékszerek, valamint ruhadísz veretek láttak napvilágot, 61,5%-os mellékletarányal. Kiss úgy vélte, hogy a falusiak azért hagyták fel hamar ezt a pogány temetőt, mert ettől kezdve talán a Szent György-templom addigra felépült cintermébe temetkeztek. A további kisebb-nagyobb falusi temetőrészletekre (20, 23) ki sem térve, még a templom körüli temetőrészletek (4, 7–9, 11, 17) említendők, közöttük a szombathelyi Szent Márton-templom és cinterme (24) volt a legjobban kutatott, s az épület és temetője előzményeit Kiss a római kortól kezdődően a 11. század végéig vázolta fel azzal a végkövetkeztetéssel, hogy ez a templom „a Kárpát-medence egyetlen, a római kor óta folyamatosan használt kultuszépülete. Hasonlóképpen egyedülálló a körülötte lévő temető is, ahol az 1. század óta a 20. századig folyamatos volt a temetkezés.”⁸⁷ Összességében a kötet a feltárási évszámok szerint jelentős publikálási elmaradást pótol, de a jövőt illetően felvetődhet egy általános kérdés: megszervezhető-e egy-egy kötet majdani „pótfüzete” formájában már közölt anyagok későbbi kiegészítése,⁸⁸ vagy a területén feltárt új lelőhelyek rövid bemutatása?

⁸⁵ A nyitott sima drótkarikákat a hajfonatokkal kapcsolatban viselték („varkocskarikák”) a honfoglaló magyarok és utódaik a 11. század végéig, az egyik végükön laposra kalapált, s ott S alakúra hajlítgatott, ezért ún. S-végű karikák bőr- vagy vászonszalagba fűzött viselete a 10. század közepétől terjedt el a Kárpát-medence teljes lakossága körében, vö. *Szöke Béla Miklós-Vándor László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Fontes Archaeologica Hungariae 1987, 50–59.*

⁸⁶ *Kiss Gbor 2000, 203.*

⁸⁷ *Kiss Gábor 2000, 254.*

⁸⁸ Két példa: A Mesteri-Intapuszta (17) lelőhely temetőtípusának eldöntését, azaz a 11/12.–17/18. század között használt templom körüli temető mivoltát csak a kötet megjelenésénél későbbi ásatások bizonyították: *Ilon Gábor: Mesteri, Intapuszta, temető. Régészeti kutatások Magyarországon 2001 (2003) 190: Nr. 170; 2002 (2004) 239–240: Nr. 183; 2003 (2004) 251: Nr. 252. A Szombathely-Kisfaludy utcai temetőben (23) 2001–2006 között a 158. sírig jutottak el. Bebizonyosodott, hogy e „részlegesen feltárt soros [= falusi] temetőtől 50–100 méterre található a Szent Márton templom kora Árpád-kori templom körüli temetője [24]. A két egykorú temetőt egy mély, mocsaras-vizenyős rész választotta el egymástól, így bizonyítottan két eltérő rítusú (templom körüli, ill. soros), de egykorú temető létezett. Antropológiai szempontból érdekes lehet annak a régészeti felvetésnek az igazolása vagy elvetése, hogy esetleg vallási-etnikai alapon döntötték-e el, hogy ki melyik temetőbe temetkezzen.”: *Tóth Gábor–Pap Ildikó Katalin: Szombathely-Kisfaludy Sándor utca kora Árpád-kori temetőjének embertani adatai Folia Anthropologica 6 (2007) 84; vö. Kiss Gábor 2000, 254.**

A leletek többsége szórványként került elő az 1901–1994-es évek között: különféle tárgyak: 3, 5–6, 10, 13–16, 18–19, 24, 27, érmék: VII. Kónsztantinosz Porphürogennétosz & II. Rómanosz társzászár (945–959) körülnyírt solidusa (2), Provence-i Hugó és Lotár (931–947) veronai denára (26), viszont Zsennnyén 1925-ben rábukkantak egy edényben elrejtett páratlan ékszerkincsre (28), amely egy három vastag aranyhuzalból csavart, illetve két hét elektronszálból fonott állatfejes karperecből állt, ezenkívül ismeretes volt még a bögöti (1), előkerülési adatok nélküli 32 denáros I. András (1046–1060) kori érmekincs is.

A kötetet a közölt adatok alapján Kiss Gábor és négy munkatársa által Vas megye 10–12. századi történetéhez írt áttekintése zárja, olyan kérdések tárgyalásával, „amelyeket az ismerttetett temetők, sír- és kincsleletek felvetnek, illetve azokhoz szorosan kapcsolódnak.”⁸⁹ Ennek kezdő fejezetei a régészeti kutatástörténet, a régészeti adatok forrásértéke és a földrajzi környezet tárgyalása, míg a terület korábbi lakottságának és a rómaiaktól örökölt és továbbfejlesztett úthálózatnak a bemutatása már a 10–12. századba vezet át, amelyet a következő 14 fejezettel érint: Határvédelem, Sánctvárok és kővárak, Vas megye 11. századi megszervezése, A megye területének benépesülése, A kereszténység felvétele és a plébániahálózat kialakulása, Egyházszerkezet, Etnikai viszonyok, Vasművesség, Piachelyek, Szolgáltató népek, Törzsnévből képzett helynevek, Vezérnevekből képzett helynevek, Birtokos nemzetségek, A vasvári káptalan és kolostorok.⁹⁰

3. M. NEPPER IBOLYA: HAJDÚ-BIHAR MEGYE 10–11. SZÁZADI SÍRLELETEI (mit Zusammenfassung). Szerk.: Bende Ildikó, lektor: Kovács László–Révész László. MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS KORI ÉS KORA ÁRPÁD-KORI SÍRLELETEI 3. Sorozatszerk.: Kovács László–Révész László. Budapest–Debrecen 2002, I: 454 oldal, 267 kép, 16 táblázat, II: 384 tábla. Munkatárs: Hüse Lajos, Lóki József, Módy György, Szathmáry László, [Vörös István]. A kötet a Déri Múzeum, a Magyar Nemzeti Múzeum és az MTA Régészeti Intézete közös kiadványaként, a felsoroltak, továbbá a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, az OTKA T 030090 és a Széchenyi Terv 5./081. sz. pályázatának anyagi támogatásával készült.

A kötet címe némileg megtévesztő, mert nem tartalmazza — nagysága következtében nem is tartalmazhatja —, a megye hatalmas korabeli emlékanyagát,⁹¹ hanem M. Nepper Ibolya a saját teljes, 1974–2001 között végzett ásatásainak eredményét mutatja be: 13 település 17 lelőhelyét.⁹² Így érthető, hogy a

⁸⁹ Kiss Gábor 2000, 274.

⁹⁰ Kiss Gábor 2000, 274–288.

⁹¹ A lelőhelyek 78 tételes felsorolása és földrajzi elhelyezkedése: M. Nepper Ibolya 2002, I: 15, lelőhelytérkép uo. I: 14.

⁹² 1. Berekböszörmény-Református templom, 2. Biharkeresztes-Bethlen Gábor u. 25., 3. Debrecen-Józsa, Clara Zetkin utca, 4. -Klastrompart, 5. Derecske-Dr. Balogh János tanyája, 6. Ebes-Templomdűlő, 7. Hajdúböszörmény-Bodaszőlő, Búdóskút, 8. Hajdúsámson-Ligettanyai iskola, 9. Hajdúszoboszló-Arkoshalom, 10. -Bercsényi utca 49., 11. Körösszegapáti-Pállapály, 12. Nagyrábé-Des Echerolles-dűlő, 13. Püspökladány-Eperjesvölgy, 14. Sárrétudvari-Hízófield, 15. -Órhalom, 16. -Porosha-

Dienes István által 1970-ben felsorolt, többségében régebbi 53 lelőhely⁹³ egyike sem szerepel ebben a munkában.⁹⁴ Bár a rövidebb ideig használt, kis sírszámú szállási temetőkből és azok minőségi leletanyagában Szabolcs-Szatmár-Bereg megye gazdagabb, Hajdú-Bihar inkább a hosszabb ideig működtetett, nagyobb sírszámú, és nem átlagos leletanyagú falusi temetőkkel büszkélkedhet. Ehhez az állításhoz M. Nepper úgy járult hozzá, hogy a lelőhelyek minél teljesebb feltárására törekedve sikerült két különleges temetőt is megásnia. Az egyik, az 1983–85 között kutatott sárrétudvar-hízóföldi 262 síros falusi temető (14) a 10. századból való volt, amit a férfiak köréből kilenc részleges lovas temetkezés, egy-egy szablys és baltás, valamint számos különféle összeállítású íjászfelszereléses, lószerszámos, gyakran ékszeres sír tanúsított. A nők ruháját nemesfém veretek ékítették, s a legkülönbélebb díszeket: hajfonatkorongokat, gyöngykorongokat, fülbevalókat, gyűrűket, karpereceket is velük temették,⁹⁵ így a gondos megfigyelésük hat esetben is lehetővé tette az öltözékük, sőt a hajviseletük rekonstrukcióját. A temető keltezését egy észak-itáliai denár, valamint VII. Kónsztantinosz & II. Rómanosz bizánci társascsászár (945–958) két ezüst és egy bronzpénze segítette.⁹⁶ A másik különleges lelőhely az 1977–82 között 637 sírral teljesen megkutatott püspökladányi (13) 10–11. századi falusi temető volt, amelyben ugyan kiemelkedő gazdagságú sír nem mutatkozott, bár lovas, fegyveres (szablys, baltás, íjászfelszereléses) és lószerszámos férfiak temetkezései előkerültek, és pedig a 10. századi temető rész középrészén talán egykor állhatott áldozati helyet körülvéve. A nőket általában egyszerű köznapi ékszerekkel temették el, ezeknek az elképzelhető teljes formagazdagsága előkerült, két gyermeksírból pedig apró bizánci kereszt is napvilágot látott. A temető 11. századi működését az I. István és I. László uralkodása között kibocsátott 49 denár tanúsította.⁹⁷ Éles különbség volt tehát a két említett temető használati ideje és a fenntartó faluközösségének mellékletadási elvárásai vagy lehetőségei

lóm, 17. Ismeretlen lelőhely (Báránd-Belterület). A szerző a maga terepmunkái közé felvette Sőregi János 1939-es leletmentését (5), és két olyan lelőhelyet is, ahonnan a Déri Múzeumba került ugyan anyag, de a helyszínelés meghiúsult (10, 11), továbbá egy csak közlésre átengedett, ismeretlen lelőhelyű leletegyüttest (17).

⁹³ Dienes István 1970, 16–17 (41. jegyz.).

⁹⁴ A kötet elején a társszerkesztők felvázolták a megyei leletanyag kiadásának jövőjét: „...a megyében folyamatos volt a régészeti megfigyelés, s ez olyan hatalmas emlékmagyagot eredményezett, hogy közreadása szétfeszítette volna egy megyei kötet kereteit. Kapóra jött tehát azon természetes munkamegosztás, hogy a korábbi feltárások és a saját ásatásai közlését Mesterházy Károly vállalta magára — hisszük, hogy ez lesz a megyei következő kötet —, s a továbbiakban bizonyára remélhető lesz, hogy Fodor István is jelentkezik a maga [hajdúdorogi] kutatásainak bemutatásával, Kovács László pedig a Dienes István által megkezdett magyarhomorog-könyadombi temető monográfiájával.”: Kovács László–Révész László: Bevezetés. In: M. Nepper *Ibolya* 2002, I: 11.

⁹⁵ Az itt bemutatathatlan leletanyagból különlegessége miatt mégsem lehet említetlenül hagyni egy áttört pengéjű gyújtónyílhegyet (214.), egy ezüst- és két bronzberakásos kengyel párat (41., ill. 126., 258.), egy egyenes szájasú, ún. besenyő zablát (24.), valamint egy filigránnal és granulációval díszített félhold alakú bizánci arany fülbevalópárt (136.), egy granulációs díszű ezüstcsüngőt belefoglalt római gemmával (115.), egy öntött bronz kétrészes bizánci ereklyetartó keresztet (199.) és a hét sírbeli szebbnél szebb hajfonatkorong(pár) közül a legérdekesebbet: egy lovasfigurás áttört bronzpéldányt (83.).

⁹⁶ Vö. M. Nepper *Ibolya* 2002, I: 358–359.

⁹⁷ Vö. M. Nepper *Ibolya* 2002, I: 221–221.

között. Nagyobb terepmunkát végzett M. Nepper I. Hajdúszoboszló-Árkos-halmon (9) is, ahol 249 sírig feltárta azt a 10–11. századi falusi temetőrészletet, amely egy Árpád-kori téглаégető beásása után maradt meg. Eredetileg a püspökladányihoz hasonlíthatott, s ugyancsak I. István és I. László között uralkodó magyar királyok denárai keltezték.⁹⁸ Hasonló lehetett a megsemmisített körösszegapáti falusi temető is (11), 38 sírjának adatait és leleteit Monok Sándor tanár mentette meg.⁹⁹ Későn érkezett az 1991. évi leletmentés a Sárrétudvari-Poroshalomra (16), ahol egy 10. századi szállási temető megmentett 17 temetkezése között a megye két legjelentősebb férfisírja (1–2.) látott napvilágot. Mindkettő aranyozott ezüstveretes övvel eltemetett lovas íjász volt, az utóbbi archaikus övveretei mellett még — a férfisírokban ritka — aranyozott ezüst és ezüst igen nagyszámú és változatosságú verettel ékített lószerszámmal is kapott. Egy nő (9.) lábán a színes, rövid szárú bőrcsizma nyomait lehetett megfigyelni.¹⁰⁰ További kilenc kisebb, egy és 42 közötti sírmennyiségeket eredményező temetőrészletnek (1, 3–6, 15), valamint három szórványleletnek (8, 10, 12) a hasonló felületes bemutatására sincsen mód, egy szórványlelettel azonban kivételt kellett tennem: Bárándon őrzik azt az 1998-ban egy házbontás közben lelt aranyozott ezüst, vörösréz hátlapú, kiváló állapotban megmaradt tarsolylemez egy kengyel kíséretében (17), amelyet a tulajdonosuk csak közlésre engedett át, s a család egyik szépnagyapja (1818/20 – 1873) az 1850-es éveket követően a Tisza-szabályozás idején juthatott hozzá (17).¹⁰¹

M. Nepper Ibolya minden lelőhelyéről szabatos leírást adott és kiegészítette a temetkezési szokások, hitvilág és a mellékletek alapos bemutatásával. Mivel azonban a lelőhelyek mozaikszerű elhelyezkedése alapján a nem vázolhatta fel a megye 10–11. századi településtörténetét, értelemszerűen megelégedett a települések nevére és legkorábbi okleveles említésére vonatkozó adatok, bizonyára Módy György közreműködésével összeállított ismertetésével.

A kötetet Lóki Józsefnek a megye felszínének kialakulását és mai képét bemutató fejezete nyitja meg, és Hüse Lajos–Szathmáry László demográfiai tanulmánya,¹⁰²

⁹⁸ A köznépi jellegű leletanyagból megemlítendő a férfiak mellől egy gyújtónyílhegy (121. sír), aranyozott bronz és bronzberakásos kengyel pár (74., 145.), sárgafém berakásos csikózábla (122.), pontkördíszes csont sőtartó (244.), két szalu/vájószekerce (112., 220.), valamint VII. Kónsztantinosz & II. Romanosz bizánci társcsászárok (945–959) aranysolidusának Krisztus, illetőleg a társcsászárok fejét megőrző apró körülvágata (109.), egy nő lovast ábrázoló bronzcsüngője (151.), végezetül egy gyermek játékkocka szerepű 14 juh és 4 sertés asztragaloszcsonója (204.), vö. *M. Nepper Ibolya* 2002, 107.

⁹⁹ Vö. *M. Nepper Ibolya* 2002, 122–127.

¹⁰⁰ *M. Nepper Ibolya* 2002, 394–404.

¹⁰¹ A szépnagyapja „a falubeli társaival együtt jól fizető kubikusmunkára szerződött az 1850 után meginduló Tisza-szabályozási munkákra. Ezek Tiszadob–Tiszadada [Szabolcs-Szatmár-Bereg m.] térségében kezdődtek, s itt bukkanhattak rá arra a gazdag honfoglalás kori sírra, amelynek mellékletanyagát egymás között szétosztották, s neki nyilvánvalóan ennyi jutott”. A tulajdonos elmondta, „hogy a báránci házuk elbontásakor a mennyezet padlás felőli oldalába sárral letapasztva bukkantak rá a házukat bontó munkások a két tárgyra... a szépnagyapja gyakran emlegetett egy nagy kincset, amit ő biztos helyre eldugott. Rajta kívül ezt egyetlen leszármazottja sem láthatta, azaz a tárgy mibenlétéről a család egyik nemzedékének sem volt konkrét ismerete.”: *M. Nepper Ibolya* 2002, 405–406.

¹⁰² Távolra mutató megállapításuk szerint, kraniológiai, azaz a koponya alaktani és méretbeli változatosságaival foglalkozó „vizsgálatainkban az Észak-Tiszántúl népességfejlődésére nézve két

valamint Vörös Istvánnak az érintett állatsontleleteket meghatározó és a velük kapcsolatos temetkezési szokásokat rendszerező tanulmánya zárja.

4. ISTVÁNOVITS ESZTER: A RÉTKÖZ HONFOGLALÁS ÉS ÁRPÁD-KORI EMLÉKANYAGA (Die Landnahme und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz). RÉGÉSZETI GYŰJTEMÉNYEK NYÍREGYHÁZÁN 2. Sorozatszerk.: Almássy Katalin – Istvánovits Eszter. = MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS KORI ÉS KORA ÁRPÁD-KORI SÍRLELETEI 4. Sorozatszerk.: Kovács László–Révész László. Nyíregyháza 2003, 737 old, 215+2 kép, 235 tábla, 1 színes térképmelléklet, nem sorszámozott felsorolások. Munkatárs: Hüse Lajos, Marcsik Antónia, Németh Péter, Révész László, Szathmáry László, Vörös István. A kötet a Nyíregyházi Jósa András Múzeum, a Magyar Nemzeti Múzeum és az MTA Régészeti Intézete közös kiadványaként, a felsoroltak, továbbá a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, az OTKA T 032547 és B. 1931/VIII/02. programja és Kapusi József anyagi támogatásával készült.

Istvánovits Eszter munkája öntörvényű volt, mert az egyik sorozat arcukat és tematikáját sem követte, amelynek tagjaként kiadásra került,¹⁰³ nem volt a címnegyedben megjelölt lektora sem, csak Révész László nézte át a kötetet a megjelenése előtt.¹⁰⁴ Voltaképpen topográfiai megalapozású településtörténeti monográfiának tekinthető, amely a településekre utaló, elsősorban terpebejárású lelőhelyek mellett, értelemszerűen tartalmazza azokat a temetőket is, amelyek a terület korpuszbeli feldolgozását jelentették. A saját számítása szerint 30 településről 58¹⁰⁵ többé-kevésbé biztos temetőhelyet tárgyalt, ahonnan legalább 597–602 sírról szerzett adatokat.¹⁰⁶ Dienes István 1970-ben készí-

alapvető modellt különítettünk el. Az egyik a Püspökladány-típus, ahol a 10. és 11. századi népesség folyamatos fejlődése igazolható. A másik az Ibrány-típus [vö. 111. jegyzet], amelynél a két évszázad között jelentős anatómiai különbség alakult ki, tehát a 11. századi néprésznek valószínűleg nem lehetett előzménye a 10. században... A Hajdúszoboszló–Árkushalom 10–11. századi népességére vonatkozó demográfiai transzformációt tekintve inkább az Ibrány-típushoz való besorolást feltételezzük”, egyelőre a kraniometriai megítélés nélkül: *Hüse Lajos–Szathmáry László*: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi népességének demográfiai profilja. In: *M. Nepper Ibolya* 2002, 408.

¹⁰³ A nyíregyházi sorozat 1. kötete: Aranyak a Jósa András Múzeumban. Aranytárgyakat tartalmazó régészeti leletgyűjtemények a nyíregyházi Jósa András Múzeum gyűjteményében. Szerk.: Almássy Katalin–Istvánovits Eszter–Kurucz Katalin. Nyíregyháza 1997.

¹⁰⁴ *Istvánovits Eszter* 2003, 10.

¹⁰⁵ Istvánovits felsorolásában értelem szerint nem szerepel a gégyény-monokdombi kincslelet (10/2), a pátroha-butorkai 12. századi ékszeres érmelelet (21/3), de talán okkal nem kincsleletnek, hanem sírból való szóróanyagként tekintette a tiszabercel-belterületi 13 bronz varkocskarikat (24/3): *Istvánovits Eszter* 2003, 65–66. Zárójelben a település/és a megfelelő határrész név sorszáma.

¹⁰⁶ *Istvánovits Eszter* 2003, 11. Az érintett 30 település: 1. Ajak (12 lelőhellyel, közülük egy temető van, a 12. lelőhely = 1/12. lelőhely), 2. Beszterec (11:3 = 2/1–2, 11a), 3. Buj (13:3 = 3/2?, 4–5), 4. Demecser (19:2 = 4/2, 4), 5. Dombrád (8:1 = 5/1), 6. Döge (9:3 = 6/2–3, 9a), 7. Fényeslitke (6:0), 8. Gávavencsellő, Gáva (12:3 = 8/7, 10–11), 9. Gávavencsellő, Vencsellő (7:0), 10. Gégyény (6:5 = 10/2?, 3–6), 11. Ibrány (28:6 = 11/1, 5–6, 10–11, 18), 12. Kék (11:2 = 12/8, 10), 13. Kékce (6:0), 14. Kemecse (12:2 = 14/4, 7), 15. Kisvárd (10:4 = 15/2, 4, 9–10), 16. Komoró (2:0), 17. Kótaj (12:2 = 17/10, 12), 18. Nagyhalász (10:5 = 18/1, 3, 5, 8, 10a), 19. Nyírbogdány (10:2 = 19/4?, 6), 20. Paszab (13:2 = 20/1b–c), 21. Pátroha (14:3 = 21/1, 7, 11), 22. Rétközberencs (6:1 = 22/4), 23. Szabolcs-Veresmart (5:2 = 23/4–5), 24. Tiszabercel (16:7 = 24/3, 5, 8–11, 15), 25. Tiszabездéd (8:3 = 25/2–3,

tett megyei listájában 122 lelőhely szerepelt, ebből 41-et azonosítani tudtam a kötet anyagában,¹⁰⁷ azaz Istvánovits egymaga közreadta a különféle okokból zátonyra futott Dienes-féle tervezet egyharmadát, s ezenfelül behatóan tárgyalta az arra alkalmas temetőket, és nem lelőhelyenként, hanem a teljes területre vonatkozóan behatóan értékelte az összes temetkezés minden egyes tárgytypusát.¹⁰⁸ Korrekt értelmezése szerint „részletesebb elemzésre csak azok a temetők alkalmasak, amelyeknek rendelkezésünkre áll a temetőterképe, illetve viszonylag nagyobb számú temetkezését tárták föl”,¹⁰⁹ s túlzó jóindulattal is csupán tíz ilyet talált.

A kötet egyetlen teljesen feltárt lelőhelye a 10. és 11. század közepe közötti bő évszázadra keltezett 269 síros, 274 személy maradványait rejtő ibrány-estbó-halmi falusi temető (11/5) volt,¹¹⁰ amelynek időhatárait egy talán a 10. század első felében kibocsátott muszlim dirhemtöredék és Salamon két denára alapján határozta meg Istvánovits. 127 személy mellett (46,4%) volt melléklet, amelynek tárgyai közül az ezüst vagy bronz sima, illetőleg az S-végű karikák és az említett érmék látványosan elkülönültek a temető 10. századi délnyugati és 11. századi északkeleti felében. Ez a megfigyelés összecsengene az embertani vizsgálati eredményekkel,¹¹¹ de realisabb Istvánovits véleménye, amely a jelenség megokolásából a Géza és I. István korabeli településpolitikájából következő népességcserét kizárta.¹¹² Egyébként a mellékletek döntő többsége a viselethez kötődött, illetőleg ékszer volt, rajtuk kívül a korábbi temetőszakaszából egy lovas, lószerszamos és baltás, valamint egy fokosbaltás, illetőleg egy két nyílvesszővel eltemetett férfi (199., 147., 258.) érdemel említést.¹¹³ A falusi egyszerű köznépi viseletű és ékszeres nők között néhányuk ellátottsága kiemelkedőnek bizonyult, ami a nagyobb gazdagságuknak vagy a többiekétől eltérő halottas szokásuknak lehetett köszönhető. Ilyen páratlan jelenség volt egy padmalyos sírban közös koporsóba

7), 26. Tiszakanyár (3:0), 27. Tiszarád (4:1 = 27/4), 28. Tiszatelek (6:0), 29. Tuzsér (5:2 = 29/1–2), 30. Vasmegegy (7:0). A temetők felsorolása: *Istvánovits Eszter* 2003, 273–274.

¹⁰⁷ Dienes három csoportra osztotta a lelőhelyeket: I: nagyrészt leírt és lerajzoltatott anyagúak, közülük itt tárgyalt: I: 8–17, 19–25, 30–33, 36–38, 42, II: hiányosan feldolgozott, közülük itt tárgyalt: II: 2–3, 12, 15, III: még nem is foglalkoztak velük, s közülük itt tárgyalt: III: 1, 3–4, 6–8, 27, 33–37: vö. *Dienes István* 1970, 14–15 (41. jegyzet).

¹⁰⁸ Ezzel megkönnyítette a tipológiai áttekintést és a párhuzamok keresését, de némileg körülményesebbé tette egy-egy temető anyagának elkülönített vizsgálatát.

¹⁰⁹ *Istvánovits Eszter* 2003, 363.

¹¹⁰ A temető megmentése, azaz 1985–90 közötti feltárása, Istvánovits különleges érdeme, ugyanis a szűkebb szakterületén (császárkori barbárok: szarmaták, germánok, dákok, hunkor, kora népvándorláskor) kívül eső ásatást régész-muzeológusi tisztességből vállalta.

¹¹¹ A 10–11. századi falusi népesség fejlődésének folyamatosságát az embertani vizsgálatok az ún. Püspökladány-típusú népesség fogalmával illették, míg az Ibrány-típusúnak azt tekintették, amikor a népesség, azaz a temetőben nyugvók „anatómiai és demográfiai profilja a két évszázadot illetően jelentősen eltér”: *Szathmáry László*: Az Ibrány-Esbó-halom X–XI. századi temetőjének csontvázletein végzett vizsgálatok eredményeinek összefoglalása. In: *Istvánovits Eszter* 2003, 386. Vö. még 102. jegyzet.

¹¹² Népességcserére hivatkozva „érthetetlené válik, hogy miért ugyanabba a temetőbe temetik a halottaikat az új közösség tagjai. Ráadásul a közösség lélekszáma is nagyjából azonos.”: *Istvánovits Eszter* 2003, 383.

¹¹³ További 24 sírban kés, kilencben csiholó–kova, hétben edény (azaz étel-/italmelléklet), hatban egy-egy nyílcsőcs, továbbá ár, csipesz, orsógomb, tojás(héj) is előkerült. Egy nő sírgödrének (152.) betöltésében eltört nyelű (?) ásópapucsra bukkantak: *Istvánovits Eszter* 2003, 380.

fektetett két fiatal nő (testvérpár?) temetkezése (197a–b),¹¹⁴ de még többüknek is volt egyedi viseleti tárgya: aranyozott ezüst és ezüst, illetőleg bronz kerek és csüngős veretekkel díszített inge (172., 145.), granulációs díszítésű ún. tokaji típusú ezüst fülbevalópárja (255.) vagy bronzlemez hajfonatkorong-párja (206.). A továbbiakban bemutatathatatlan részletességű régészeti elemzést természettudományos vizsgálatok sorozata tette teljessé.¹¹⁵

A szerző által értékelhetőnek tekintett további kilenc temető egyike sem teljesen feltárt. Ez a jellemzés a terület legismertebb lelőhelyére, a tiszabezdéd-harangláb-dűlői 10. századi szállási temetőre (25/2) is vonatkozik, amely főként egy szablyás lovas íjász temetkezéséről vált híressé, akinek bőrtarsolyát aranyozott vörösréz lemezből egyedi formában és díszítéssel készített tarsolylemez díszítette: hosszú levelű palmettákból kialakított középrészén latin kereszttel, a bal oldalmezőben kutya-páva, a jobb oldaliban egyszarvú ábrázolásával.¹¹⁶ László Gyula ebben a temetőben a honfoglaló magyar nagycsalád temetkezési rendjét vélte felismerni, de az évtizedekig elfogadott magyarázata ma már inkább cáfolt: valószínűbb, hogy a sajtóságosan fegyveres jellegű szállási temetők egyik, csupán közepesen ellátott¹¹⁷ lelőhelye.¹¹⁸ Szinte ellentéte volt a tuzsér-boszorkány-hegyi 1900-ban hat, 1998-ban további öt sírral feltárt 10. századi szállási temető (29/1), amelynek csaknem szegényes leletanyagából csupán egy aranyozott ezüstveretekkel díszes övű és rosszezüst díszítetlen tarsolylemezű íjász férfi sírjának említésére van módom (6.).

¹¹⁴ A 197a sírban fekvő nő ruházatának bronzgombjain és bronzcsörgőjén kívül kapott ékszerei: ezüst varkocskarika, bronzszámból csavart nyakperec, 66 szemű üveg gyöngysor, ólomkereszt, rókafogamulett csüngő, különleges szépségű, aranyozott ezüstlemezű, elnövényiesedő testű griff-ábrázolásos hajfonatkorong-pár, aranyozott ezüst tulipán alakú kaftándíszveretből alakított, illetőleg négy szív alakú ezüstlemez csüngő, egy-egy ezüstlemez és bronz huzalkarperec a jobb, két bronz huzalkarperec a bal alkaron, egy-egy bronzhuzal bokaperec mindkét lábszáron, végezetül egy fanyelű vaseszköz. A 197b sírban nyugvó nő ezüstgyűrűje melletti bronztárgyai: veret, varkocskarika, egy-egy huzalkarperec mindkét karon, három gyűrű a jobb, három gyűrű a bal kézen, egy-egy huzal bokaperec mindkét lábszáron: *Istvánovits Eszter* 2003, 97–101.

¹¹⁵ Marcsik Antónia a csontvázak paleopatológiai jellegzetességeit, Hüse Lajos a temető népeségének paleodemográfiai profilját, Vörös István az állatmaradványokat, végezetül T. Knotik Márta a textiltöredékeket vizsgálta és értékelte: *Istvánovits Eszter* 2003, 392–399; 400–412; 413–417; 418–422.

¹¹⁶ Az ábrázolások legújabb magyarázata: Bollók Ádám: „...salva me ex ore leonis et a cornibus unicornium humilitatem meam...” (Zsolt. 21.22). A tiszabezdédi tarsolylemez ikonográfiájáról („...salva me ex ore leonis et a cornibus unicornium humilitatem meam...” /Psalm. 21.22/. On the iconography of the Tiszabezdéd purse mount). A Jósa András Múzeum Évkönyve 55 (2013) 89–202.

¹¹⁷ Jellegzetessége még a temetőnek, hogy hét férfi, két-két nő és adat nélküli személy, végezetül egy gyermek részleges lovas, lószerszámos temetkezésben nyugodott. A leletanyagból egy férfi ónozott bronz övveretkészlete (3.), egy keleti típusú négyélű pika (7.), végezetül egy nő viseletének aranyozott ezüstcsüngős és kerek veretegyüttese (16.) lehet még kiemelendő.

¹¹⁸ Vö. *Révész László*: [Tiszabezdéd] 2. Harangláb-dűlő (Rácstag); *Révész László*: A bezdédi honfoglalás kori temető. Egy régészeti fikció nyomában. In: *Istvánovits Eszter* 2003, 209–215, 432–440. A korpuszkötet megjelenését követő évben Prohászka Péter meglepetésre rábukkant az OSZK-ban Jósa Andrásnak az 1896. évi ásátások helyszínén készített, megjegyzésekkel és tárgyvázzalokkal ellátott, a maga korában páratlan, s mindeddig ismeretlen csontvázrajzaira: *Prohászka Péter–Révész László*: A tiszabezdédi honfoglalás kori temető Jósa András vázlatainak tükrében. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 46 (2004) 137–168.

Néhány további kisebb-nagyobb temető a vélhető típusa szerint csoportosítva: 10. századi szállási temetőrészletek: Ajak–Sinai-hegy (1/12): aranyozott ezüst palmettafa-díszes hajfonatkorong szórványlelete, Beszterec (2/11a): szórvány öntött, páratlanul ritka arany övveret, Buj-Gyeptelek (3/5): idős nő arany és aranyozott veretekkel díszített ingnyaka, kaftánja, csizmája, Gáva-Szincsedomb (8/7), Rétközberencs-Paromdomb (22/4),¹¹⁹ Tiszabercel-Ráctemető (24/11): gazdagon felékszerezett nő (4.) aranyozott ezüst ingnyakveretkészlete és különleges szépségű hajfonatkorong-párja, középpont köré szerkesztett 3-3 kisebb és nagyobb háromlevelű palmettával.

10–11. századi falusi temetők különféle korú szakaszai: Döge-Kertek köze (6/2), Gáva-Vásártér (8/2), Kék-Telek-dűlő (12/10), Nagyhalász-Kiszomborhegy (18/3), Tiszabercel-Mezőgazdasági szakiskola (24/9), Tiszabercel-Újsor (24/15). Mivel Taksony és Géza nagyfejedelem uralkodásának idejére, azaz a 10. század második felére sejtethető az a részleges fegyverváltás, amelyben a katonai kíséret egy része egyebek között a szablyáját karddal cserélte fel,¹²⁰ külön sorolom fel azokat a falusi temetőket, illetőleg sírokat, szórványleleteket, ahol kétélű kard vagy szereléke bukkant fel: Beszterec-Gyalaptanya (2/2), Dombrád-Borzastető (5/1), Gégény-Vasútállomás (10/4), Kisvárdá-Gyár utca (15/4), Pátroha-Bajorhegy (21/1), Szabolcsveresmart-Szelérd-domb (23/4).

Végezetül két szórványlelet nem maradhat még említetlen: Beszterec-Földvár (2/1): a 10/11. század fordulójára keltezett aranyozott bronz bizánci szenteltvíztartó edény, Gégény-Monokdomb (10/2): 10. századi ezüstcsészében eltemetett hét ezüst kantárveret-rozetta és három levél alakú, aranyozott középpű ezüst szügyelőveret, talán áldozati emlék.¹²¹

A fenti teljes felsorolásból kitűnik, hogy milyen különbségek mutatkoznak a Rétköz, illetőleg a korábban tárgyalt kötetek lelőhelyeinek anyaga között. Istvánovits egyrészt éppen erre való tekintettel és kellő szakirodalmi ismeretek birtokában, másrészt rendkívül friss, problémaérzékeny szemmel adott a bemutatott temetők körénél is általánosabb érvényű értékelést.¹²²

A kötet az említett 58 temetőt, sírt stb. leszámítva 262 helyre, régészeti módszerrel, azaz ásatással, terepbejárással azonosított 178, illetve forrásokban is szereplő 81 településre (29 egyházas helyre) kínált adatokat. Utóbbiak közül hét esetben a pontos lokalizálás is megtörtént, 11 alkalommal pedig a fennálló település belterületén előkerült leletek utaltak az Árpád-kori előzményükre.¹²³

¹¹⁹ Az aranyozott ezüst övkészletes lovas íjász sírjában (2.) a korábbi véleménnyel szemben nem volt tarsolylemez-töredék: *Bollók Ádám* 2013, 161 (116. jegyzet).

¹²⁰ Vö. *Kovács László*: Szablya–kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 117 (1990) 39–50.

¹²¹ Kincsleletnek tekintette: *Istvánovits Eszter* 2003, 362. Fodor István szerint a veretek hármas és hetes számának is különleges jelentősége volt, s az együttes egy „egykori szent ligetben hozott áldozat egyetlen eddig reánk maradt emléke lehet.”: *Fodor István*: Gégény-Monokdomb. In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Révész László, Wolf Mária és M. Nepper Ibolya közreműködésével szerk.: Fodor István. Budapest 1996, 144.

¹²² *Istvánovits Eszter* 2003, 442–449. Szeretném remélni, hogy a temetők általam ajánlott új rendszere hozzájárulhat a felvetett kérdései egy részének megválaszolásához, vö. *Kovács László* 2013 (74. jegyzet.).

¹²³ 4/2, 12/4, 14/3, 19/4, 20/2, 27/1, 30/1, illetőleg 1/1, 3/1, 6/1, 7/1, 9/1, 11/1–2, 14/1, 15/1, 17/3, 20/1, 24/3–4, vö. *Istvánovits* 2003, 11, 271.

hetővé, közreadása pedig a Magyar Nemzeti Múzeum és az MTA Régészeti Intézete közös kiadványaként, a felsoroltak, továbbá a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, az OTKA K 46883 és PUB-K 75525 pályázatának anyagi segítségével készült.

A korpuszsorozatnak ez az első olyan kötete, amelynek szerzője nem vezetett ásatásokat a tárgyalt területen, ellenben példaértékű munkát végzett azal, hogy Bóna István és Dienes István felkérésére nemcsak elvállalta, hanem el is végezte a Szabó János Győző hagyatékában — egyébként általa is önálló korpusz kötetbe szánt¹²⁹ — megmaradt 10–11. századi temetők feldolgozását és közzétételét. Munkáját megelőzően Fodor László kísérelte meg néhány lelőhely helyszínelését, illetőleg munkatársként többet közölt is (12, 29, 35, 40, illetőleg 16, 26, 43), hasonlóképpen Kovács László (2, 31, 54), viszont Nagy Árpád terepmunkái csak rosszul voltak követhetőek (1, 34, 43, 47, 53, 55).

A kötetben 34 település 57 korabeli temető, sír-, szórvány- és kincslelete került feldolgozásra,¹³⁰ amelyek közül Révész helyesen mindössze egyetlen egyet tekintett teljesen feltártnak:¹³¹ a 77 síros visontai 10. századi falusi temetőt (53), amelyben maradandó anyagú tárgyak: köznépi ékszerek és ruhadíszek csak 28, kizárólag női és gyermeksírból voltak. Kiemelkedett közülük egy aranyozott ezüst rombusz alakú ingnyakveretekkel és két préselt, ötlevelű palmettadíszes ezüstkoronggal ékes ruhában, ezüst gömbsorc süngős fülbevalópárral eltemetett nő temetkezése (22.). További három olyan lelőhely van, ahol az ásatók becslése szerint a sírok 75–80%-át megmentették. Az egyik a káli 68 síros 10. századi falusi temető (32), amelynek 35 temetkezésében szintén csak kevés köznépi ékszer, viseleti tárgy és eszköz volt, némileg több fegyverrel.¹³² Utóbbiak között két szablya is előkerült, az egyik egyedül (2.), a másik egy nyílvevő és vasalt tegez (58.) társaságában, s további hat sírban egy-két nyíl, két-többször lószerszám alkotta a választékot. Egy gyermek (81.) nyakában I. Berengár

¹²⁹ Az ásatók felsorolásával: *Révész László* 2008, 14; vö. *Bóna István*: Szabó János Győző (1929–1986). Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve 25–26 (1989–1990) 5.

¹³⁰ Azokat a lelőhelyeket, ahol Szabó János Győző végzett helyszínelést, leletmentést vagy feltárást, dőlt betűkkel jeleztem: 1. *Abasár-Bolt-tető, Kultúrotthon*, 2. *Andornaktálya-Dózsa György út* 3. *Aldebrő-Mocsáros*, 4. *Besenyőtelek-Szörhát*, 5–6. *Tepélypuszta I. és II. temető*, 7. *Boldog-Téglaház-part*, 8. *Demjén*, 9. *Dormánd-Hanyipuszta*, 10. *Ecséd*, 11. *Eger-Almagyar*, 12. *-Gépállomás*, 13. *-Kiskanda-dűlő*, 14. *-Répástető*, 15. *-Szépasszony-völgy*, 16. *-Vár, Székesegyház*, 17. *Erdőtelek-Bernát-hegy*, 18. *-ismeretlen lelőhely*, 19. *Füzesabony-Belterület*, 20. *-Kastélydűlő*, 21. *-Kettőshalom*, 22. *-(Szi-halom)-Réthy-tanya*, 23. *Gyöngyöspata-Csákbereg-puszta*, 24. *-Kecskekő*, 25. *-Póctető*, 26. *Gyöngyöstarján-Templomdomb*, 27. *Hatvan*, 28. *Heves-Boconádi út*, 29. *-Kapitányhegy*, 30. *-Szőlők*, 31. *Hort*, 32. *Kál-Legelő*, 33. *-Legelő III.*, 34. *Kompolt-Krumpliföld*, 35. *Lőrinci-Selypi-puszta*, 36. *Ludas-Varjú-dűlő*, 37. *Maklár*, 38. *Novaj*, 39. *Pásztó*, 40. *Pély*, 41. *Pétervására-Ivádra vezető út*, 42. *-Laktanya*, 43. *-Vár*, 44. *Rózsaszentmárton-Felsőcsér*, 45. *Szihalom-Földvár*, 46. *-358. sz. ház*, 47. *Tarnalelesz-Berekfara*, 48. *Tarnaörs-Szentandrás-határ*, 49. *-Rajnapart*, 50. *Tiszanána-Csehtanya*, 51. *Újlőrincfalva-Magyarad*, 52. *Vámosgyörk-Motorhajtóanyag-tároló telep*, 53. *Visonta-Felsőrét*, 54. *-?*, 55. *-Petőfi utca 13.*, 56. *Visznek-Kecskehegy*, 57. *Heves megye, ismeretlen lelőhely*. Révész a tarznaörsi és tiszánánai temetőt (48, 50) Dienes István hagyatékából közölte.

¹³¹ A lelőhelyek feltártsága mértékének latolgatása: *Révész László* 2008, 395.

¹³² A folyamatosan 83-ig sírszámozott temetőben szármata temetkezések is voltak; a sírszámokról: *Révész László* 2008, 230.

itáliai király (888–915) denára járult hozzá a korhatározáshoz. A feltárás különlegessége volt a temető északi és keleti szélét határoló temetőárkok rendszere. A másik az egy homokbánya peremén megmentett tiszánánai 32 síros szállási temetőrészlet (50), amelynek a 22 mellékletes temetkezésében csak köznépi ékszerek és ruhadíszek voltak, a fegyvereket pedig kizárólag az íjászfelszerelés darabjai képviselték. Egy fiatal fiú bolygatott lovas sírjában (1.) díszítetlen kisméretű ezüst tarsolylemez, ezüstlemezekkel ékesített kápájú nyereg, valamint lószerszám maradt meg, egy a csecsemőjével együtt szintén lovas sírba (2.) temetett, ezüstveretes csizmájú középkorú nő az ékszerei mellett ugyancsak ezüst kápa veretes nyeret, kengyelpárt és zablát, továbbá bronzból öntött, különleges szépségű rozettás lószerszámveret-együttest kapott. Egy 3-4 éves gyermeknek (4.) egyebek között 11 átlukasztott francia és itáliai érmét adtak, amelyek közül a legfiatalabb Provence-i Hugó itáliai király (926–931) milánói denára volt, s egy másik kisgyermek (21.) egyebek között ugyancsak a király denárát vitte a másvilágra. Révész közrendű szabadok hagyatékának tekintette a temetőt, amelyből kissé kiemelkedett a közösség vezető családja.¹³³ Géppel bolygatták meg a harmadik, a 63 sírig feltárható újlőrincfalvai 11. századi, 980 és 1060 közé keltezett használati idejű falusi temetőt (51), amely eredetileg mintegy 80 síros lehetett. Mindössze 15 temetkezésében leltek maradvány anyagú tárgyat, a fentiekben is említett köznépi jellegű ékszereket. Bronz ruhadíszek két kisleány sírjában voltak: S-végű karika, csüngős ingnyakveretek, nyak- és karperec, Aba Sámuel denárával (35.), valamint sima és S-végű karika, csüngős ingnyakveretek, nyakperec és karikagyűrű, továbbá I. István három denára (37.). Feltűnő volt, hogy mindkét sír ingnyakveretei azonos öntőmintában készültek.

Kisebbs-nagyobb megbolygatott temetőrészlet maradványainak megmentése mintegy 32 lelőhelyen sikerült,¹³⁴ azaz sajnálatos módon ilyen volt a terepmunka leggyakoribb eredménye, amely közvetve sejteti, hogy mi minden pusztulhatott el! A besenyőteleki feldúlt 10. századi szállási temető (4) lovas temetkezéséből egy díszítetlen ezüst tarsolylemez töredéke maradt meg, talán a függesztő- és zárószíjának vereteivel. További 10. századi szállási/falusi temető talán felényi maradványa lehetett a 34 sírig megmentett aldebrői temetőrészlet (3) 18 mellékletes sírral, a férfiaknál íjászfelszereléssel, a többiekénél köznépi ékszerekkel. Egy középkorú nő (20.) bolygatott sírjában Provence-i Hugó denára, aranyozott ezüstlemez hajfonatkorong-pár, elnövényesedő négy lábú ábrázolásával, ezüst csüngős ingnyakveretek és ezüstszalag lábperce maradt meg, míg egy leánynak (13.) állatalakos áttört bronz hajfonatkorong-párja, ezüst és bronz ruhadíszei, sodrott és lemezkarperce volt, a gyöngysorába pedig kauricsiga-amuletteket fűztek. Dormádon (9) egy homokbányászással folyamatosan pusztított, 18-20 sírosra becsült 10. századi szállási temetőből 10 sírt mentettek meg, a szórványleletek között itt is Provence-i Hugó denára bukkant fel. Fiatal nő sírjában (1.) aranyozott és ónozott vörösréz, négy összefonódó volutában, illetve félpalmettában végződő indadíszes hajfonatkorong-pár, egy középkorú, továbbá

¹³³ Révész László 2008, 309.

¹³⁴ Révész László 2008, 395.

egy lovas temetkezésű idős nőében (2., 6.) ezüst ingnyakveretek, rozetták díszítette viselet mutatkozott. Egy lovas, lószerszámos íjász (15.) karját és lábát ezüstlemez karperec körítette. További szállási temetők maradványának sejtethető az eger-répástetői (14) szablyás, dirhemes, lószerszámos lovas, illetőleg lovas íjász párosa, valamint az erdőteleki (17) két lovas íjász sírmaradványa, az egyik szablyával, a másik különleges, hármasszoros, karéjos aranyozott ezüst övveretekkel. A tarnaörs-szentandrás-határi (48) 10. századi szállási temető egy sorban fekvő feldúlt kilenc és helyszínel két sírját a megmaradt leletei, elsősorban a mívész lószerszámok alapján a megye egyik leggazdagabb lelőhelyének sejtette Révész,¹³⁵ de hasonló lehetett a tarnaörs-rajnaparti (49) temető is, amelynek egyetlen feltárt (6.) lovas sírjában aranylemez övdíszsel, aranyfólia kar- és lábpercekekkel, lószerszámmal, valamint ezüstlemez lószerszámdíszekkel, nyereggel eltemetett fiú nyugodott.

A kutatatlan környezetű, ezért magányosnak tekintett 10. századi temetkezések közül elsőnek a megye leggazdagabbjának tartható hevesi női lovas sír (29.) említendő, egyedülálló technikával készített: aranyfóliával bevont s három almandinköves rekesszel díszített bronz pántkarperece, aranyozott vörösréz lemez, palmettamintás morva/bizánci díszgombja, ezüst lábbeliveretei, formába kovácsolt kengyel(párja?) és zablája, valamint 34 aranyozott ezüst rozettás veretből és két forgó-palmettás díszű kantárrózsából álló lószerszámdísz melléklete következtében. További sírokból ezüstberakásos bronz keresztvasú szablya (23.), íjászfelszerelés (21.), lovas temetkezés (36.), női ékszerek és ruhadíszek (42.), bronz mellkereszt (22.) látott napvilágot.

Talán 10. századi falusi temetők maradványa lehetett Eger-Szépasszonyvölgyben (15), ahol a becsült nagyság mintegy kétharmadát jelentő mintegy 80 sírból egy veretes övű lovas, lószerszámos íjász mellett I. Rómanosz Lakapénosz & Khrisztophorosz & VII. Kónsztantinosz Porphürogennétosz (921–931) ezüst félpénze is megmaradt (A.), a szörványleletek közül pedig ezüstözött bronz áttört állatalakos hajfonatkorong és egy pávasárkány motívumos bronz áttört piperekanál érdemel kiemelés. Hasonló lehetett az ecsédi mintegy 50 sír (10), amelyből egyebek között egy kétélű kardot őriztek meg, továbbá az elpusztított gyöngyöspata-kecskekői (24) temető megmentett hat 10. századi sírja, köztük egy kardos lovas íjászé (3.) olyan két kerek aranylemezzel, amelyet bizánci solidusból kalapálhattak. További ide, vagy 10–11. századi falusi temetők 10. századi részletéhez még néhány temetőmaradvány sorolható (6, 28, 34–35, 37–38, 47).

Különleges jelentőséget nyert a visznek-kecskehegyi lelőhely (56), ahol egy több mint 100 síros (127-ig számozott) késő avar kori temetőre a 10–11. század folyamán rátemetkezett egy részben a mellékletei (40.: íjászfelszerelés, lószerszám, 56.: lószerszám, 102.: szuperpozícióban a 101. avar sír felett, 105.: állatfejes karperec, favödör vasalásai), részben pedig az eltérő tájolása, mélysége és méretei (4–5., 7., 9., 12., 14–18., 29., 53., 60., 62., 69., 87., 92.: felülrétegezett egy avar sírt) alapján¹³⁶ elkülöníthető közösség, amelyről nem dönthető el,

¹³⁵ Révész László 2008, 280.

¹³⁶ Révész László 2008, 384, 385: 281. kép.

hogy a késő avar kori lakosság továbbélése volt-e, vagy újonnan jelent meg a helyszínen.¹³⁷

10–11. századi falusi temető maradványa lehetett a besenyőteleki II. temető (6) megmentett 14 sírja, míg mintegy 21 síros 11. századi részlet került elő a besenyőteleki I. temetőből (5), 13 sír Eger-Gépállomáson (12), 40 síros maradványa a Füzesabony-Kastélydűlőben (20) 11. századi ékszerekkel és öt érméből meghatározható I. András verette három denárral (10., 14., 38.). Hasonló korú volt a pétervásári (41) temetőrészlet utépítéskor talált öt, majd feltárt 27 sírja, köznépi ékszerekkel és öt sírban Péter, I. András, Béla dux, Salamon és I. László denára (záró)érméjével. Ide sorolható még a Visonta-Petőfi utca 13.-ból (55) említett, továbbá több-kevesebb joggal néhány feldúlt temetőrészlet (26, 33, 44, 46, 52).

Néhány templom körüli temető (16, 25) 11. századi részletének sírjai már a hitbéli változás következményeként jelentek meg, az egyikük (43) sajátos, köttlachi típusú fülbevalója idegen kapcsolatokat, betelepedést jelezhet.

A régészeti leletek sorozatát a 10–11. századi szórványok (18, 19, 27, 30, 39–40, 45, 57) zárják, ezek közül kettőre hívom fel a figyelmet: talán Eger környékén (57) egy kétélű kardot letek, Erdőtelekről (18) pedig egy sírletnek is tekinthető együttes: szablya, harci bárd, kengyel pár, zabra maradt meg, amely azonban esetleg 11. századi besenyő, de inkább későbbi kun hagyatékból származhat.

Végezetül a megye területéről három kincslelet ismeretes: egy valószínűleg I. András trónra lépése előtt elrejtett 18 denáros érmekincs I. István, Péter és Aba Sámuel vereteivel (54), továbbá egy I. László korában elásott, a király négyféle veretéből összesen 110 denárt tartalmazó érmekincs (31), végezetül pedig egy edényben talált, Kálmán kori vegyes kincslelet (2), amely ezüst S-végű karikát és a király legalább háromféle, összesen 150-nél is több denárát tartalmazta.¹³⁸

Révész László a lelőhelyek leírását követően a megye régészeti kutatástörténetét tekintette át, majd a korábbi kötetekben kialakult hagyománynak megfelelően az előkerült leletek mintaszerű tipokronológiai elemzését adta,¹³⁹ amelyre annak ellenére szükséges felhívnom a figyelmet, hogy a bemutatására itt nem volt módom kitérni. Ismertetésre érdemesek viszont a megyei temetők időrendi és területi csoportjairól általa írottak. Eszerint a 10. századi temetők és szórványleletek jó része a Mátraalján, a Tarna és az Eger patak között jelentkezik, a hasonló jellegű borsodi és szolnoki szomszéd területek között,¹⁴⁰ és bizonyos mellékletbeli sajátosságokat felmutatva.¹⁴¹ A Heves környékére sejtett központ és környéke lakosságának későbbi sorsára, továbbélésre vagy betele-

¹³⁷ Révész László 2008, 386.

¹³⁸ Kovács László tollából in: Révész László 2008, 17, 197, 378.

¹³⁹ Révész László 2008, 389–394, 395–443.

¹⁴⁰ 13 temető(részlet): 3, 9, 14–15, 17, 28, 32, 36, 42, 44, 48–50, továbbá tíz néhány sírnyi maradvány, illetve szórványlelet: 4, 8, 11, 21, 23, 28, 34, 37–38, 40: Révész László 2008, 445–446.

¹⁴¹ Innét való mindkét tarsolylemez (4., 50.), két övveretkészletes sír (15., 17.), a két lemez és az egyik öntött hajfonatkorong (3., 9.) és a nyugat-európai denárok többsége: Révész László 2008, 446.

pülésre néhány további lelőhely alapján lehet következtetni (5–6, 20, 22, 30, 46, 51). A Tarna mentén, Aldebrőtől északra csak a Pétervására környéki lelőhelyek utalnak a megtelepedésre (41–42), ahová a 11. században idegen telepesek is érkeztek (43). A lelőhelyek harmadik, és ismét bizonyos sajátosságokat mutató csoportja Eger környékén mutatkozik, de annyira töredékes temetőik és szórványleletek formájában, hogy az I. István kori megyeközpont létesítésének egy korábbi vezéri székhellyel való indoklására nincsen bizonyíték.¹⁴² További 10. századi lelőhelycsoport a Tarna és Zagyva összefolyásának környékén (48–49), 10–11. századi pedig a Mátrától délre, a Zagyva és a Zám-patak között helyezkedik el, itt a folyamatosság sejtése mellett a változások nyomai is kimutathatók.¹⁴³ Külön fejezet részben foglalkozott Révész a leletek etnikai megítélésével, amelyről a viszneki temetőt (56) illetően már volt szó, az aldebrőiben (3) ha nem is idegen etnikumú, de a közösségtől eltérő viseletű nő temetkezése került elő (15.), viszont az itt letelepültnek vélt kavár, vagy a letelepült besenyő lakoságnak régészeti nyoma nincsen. Az Alpok előteréből érkezett népesség jelei lehetnek a már említett szláv–bajor karoling peremkultúra ún. köttlachi típusú ékszerei (16, 43).

A záró fejezet részben rendkívül gondolatgazdag módon hasonlította össze Révész a temetőelemzés két korábban elfogadott, László Gyula és Szőke Béla megállapításaira támaszkodó módszerének összevetéséből keletkező nehézségeket, és feloldásukra a lelőhelyek teljes feltárását, embertani elemzéssel bővített, pontosabb keltezésű közlését, valamint a mikroregionális/tájegységi kutatás szorgalmazását javasolta. Mindezt a töredékes Heves megyei leletanyagra a következőképpen alkalmazta: a megye 10. századi temetői lényegében a közrendű szabadok hagyatékát képviselik, gazdagabbnak csak a hevesi és tarnaörsi sír (29, 49) számítható, és néhány további temető részlet a bolygatottsága ellenére is ilyennek valószínűsíthető (4?, 17, 23, 48). A 10. század végétől végbemelő egységesülést az ékszerek változásán lehet nyomon követni.

A kötetet a Vörös István által írott és az 56-ból 20 lelőhelyen feltárt ló és/vagy juh, ritkábban sertés ételadományokat ismertető fejezet zárja.

6. GÁLL ERWIN: AZ ERDÉLYI-MEDENCE, A PARTIUM ÉS A BÁNSÁG 10–11. SZÁZADI TEMETŐI, SZÓRVÁNY- ÉS KINCSLELETEI (10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat. Summary). Szerk.: Felföldi Szabolcs, lektor: Kovács László–Révész László. MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS KORI ÉS KORA ÁRPÁD-KORI SÍRLELETEI 6. Sorozatszerk.: Kovács László – Révész László. Budapest 2013, I: 973 oldal, 322 kép, II: 335 tábla. Munkatársak: Eberhart Amlacher (†), Botár István, Gál Szilárd Sándor, Gergely Balázs, Lakatos Attila,

¹⁴² Csak itt találtak a megyében muszlim dirhemet (11, 14), bizánci ezüstöt (15) és két szórványként talált kétélű kardot (13, 57), és itt a külkapcsolatokat vagy betelepülést jelző köttlachi típusú ékszereket is: *Révész László* 2008, 447.

¹⁴³ 10. századiak (23, 36, 44), 10–11. századiak (7, 10, 24, 35, 53, 55), 11. századiak (26, 39, 52). A 10. század második felére sejtett részleges fegyverváltás nyomai a kétélű kardok és trapéz alakú vállas kengyelek megjelenésében észlelhetők (10, 24, ill. 35): *Révész László* 2008, 448.

Florin Mărginean, Silviu Oța, Sztáncuj Sándor, Daniela Tănase, Ștefan Vasiliță. A mű az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola Régészeti Programja keretében Gáll Erwin által 2008-ban megvédett, azonos című PhD-disszertáció felhasználásával készült, opponensek: Kovács László – Révész László. A kötet a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke, a Magyar Nemzeti Múzeum és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete közös kiadványa, és az OTKA K 84159. számú kutatási és PUB-K 106589. számú publikációs pályázatának anyagi segítségével készült.

A hatalmas kötetben 101 településről vagy környékéről és 10 inkább ismeretlennek tekinthető háttérrel (6–7, 51, 109, 139, 159–163) összesen 163 lelőhely, leletgyűttes vagy tárgy került közlésre,¹⁴⁴ és ebből bármennyire hihetetlen, az Erdélyi-medence 1892–2007 közötti 56 lelőhelyét illető feltárásaiból mindössze egy, a Partiumban 1862–2007 között egyetlen egy sem, a Bánságban 1839–2007 között három, azaz a 93 000 km²-nyi Magyarországnál nagyobb, bár más természeti viszonyokkal rendelkező 103 000 km²-es területről összesen négy, Gáll által teljesen feltártnak nevezett lelőhely ismeretes,¹⁴⁵ más kérdés, hogy még ezzel sem lehet teljesen egyetérteni. Az együtt kezelt többi lelőhely ugyancsak a Gáll által készített statisztika szerint a következő: 69 temetőrészlet, 75 szórványlelet és 9 kincs.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Terjedelmi okból a lelőhelyet pontosító határrésznevek nélkül: 1. Alsócsernáton, 2–6. Arad, 7. Bánság, 8. Berekutca, 9–10. Bihar, 11. Biharfélegyháza, 12. Biharszentandrás, 13. Borberek, 14–15. Borosbenedek, 16–21. Bukovapuszta, 22. Csák, 23. Csáklya, 24. Csíkszentgyörgy, 25. Csíkszépvíz, 26. Csíkszögöd, 27. Detta, 28–29. Déva, 30. Dész, 31. Érdengeleg, 32. Eresztevény, 33–34. Érkörtvélyes, 35. Ermihályfalva, 36. Érsemjén, 37. Értarcsa, 38. Felsőnyárló, 39. Felsőpojény, 40. Főnlak, 41. Gálospetri, 42–52. Gyulafehérvár, 53. Gyulavarsánd, 54. Hari, 55. Hegyközszentimre, 56. Hodony, 57. Iriny, 58. Jankafalva, 59–61. Keglevichháza, 62. Kellnek, 63. Királyföld, 64. Kisjenő, 65. Kismajtény, 66–72. Kolozsvár, 73. Kolozsmonostor, 74. Kovászinc, 75. Köröstarján, 76. Kürtös, 77. Lámkerék, 78. Lovrin, 79. Mácsé, 80. Magyardecse, 81. Magyarfráta, 82. Magyarlapád, 83. Magyarpécska, 84. Malomszeg, 85. Máramarosziget, 86. Maroscsapó, 87. Marosgombás, 88–90. Maroskarna, 91. Marosnagylak, 92. Medgyes, 93. Mezőtelegd, 94–95. Muszka, 96. Nagyenyed, 97. Nagyernye, 98–99. Nagykomlós, 100. Nagylak, 101–102. Nagyósz, 103. Nagyszalonta, 104. Nagyszentmiklós, 105. Nagyteremia, 106–109. Nagyvárad, 110. Németség, 111–115. Németszentpéter, 116. Nyírmező, 117. Óbéba, 118–121. Óbesenyő, 122. Ópálos, 123. Ópiski, 124–125. Perjámos, 126. Pusztakeresztúr, 127–128. Pusztavizezsdia, 129. Sajtény, 130. Sepsiszentgyörgy, 131. Sikló, 132. Szakálháza, 133. Szalacs, 134. Szászváros, 135. Székudvar, 136. Szelindek, 137–138. Szerbcsanád, 139. Szolnok-Doboka megye, 140. Temesliget, 141. Temesmurány, 142–145. Temesvár, 146–147. Torda, 148. Újszentes, 149. Újvár, 150. Vajasd, 151. Vajdahunyad, 152. Várfalva, 153. Vejte, 154. Vetés, 155. Világos, 156. Zilah, 157. Zimándújfalu, 158. Zsombolya, 159–163. Ismeretlen lelőhely.

¹⁴⁵ Erdély: Szászváros-Delaul Pemilor X2 (134), Partium: Németszentpéter-G.A.S. területe (111), Bánság: Bukovapuszta-II. és IV. halom (16, 18), Újszentes-Elkerülő (148): *Gáll Erwin* 2013, 464–471, 502–504, 594. A leírásokból azonban kitűnik, hogy a feltárást, illetőleg a közlési bizonyítottságot tekintve az újszentesit leszámítva egyik lelőhely sem tekinthető teljesen megkutatottnak.

¹⁴⁶ A három területi egység szerinti megoszlásban: 69 temetőrészlet (25–21–23), 75 szórványlelet (28–23–24), 9 kincslelet (5–4–0): *Gáll Erwin* 2013, 564–568, 573–574, 580, 565: 149. kép, 574: 157. kép, 581: 164. kép. Tanulmányozásra érdemesek Gáll vizsgálatai a lelőhelyek közleményeinek mennyiségi, minőségi adatairól, továbbá az embertani és archeozoológiai elemzéseiről, végezetül pedig a politikai változásoknak a kutatástörténetben is megfigyelhető következményeiről: *Gáll Erwin* 2013, 563–592.

Az 57 000 km² területű történelmi Erdélyből tehát Gáll is mindössze egyetlen teljesen feltárt temetőt származtatott, a szászvárosi sírmezőt (134), amely azonban nemcsak a jórészt közöletlensége, hanem az ismeretlen számú elpusztult temetkezése következtében sem felel meg ennek az elvárásnak, bár a korát illetően — a szerzővel egyetértésben — a 10. század második felében már használatban volt csupán falusi temetőrészletnek tekinthető.¹⁴⁷ A Gáll szerinti 25 erdélyi temetőrészlet¹⁴⁸ az alábbi módon csoportosítható:

Korai, a 10. század első évtizedeitől keltezhető magyar katonai közösségek temetői Kolozsvárott bukkantak fel: a Zápolya utcában (72a, 72b) egy leletgazdag szállási temető 1911-ben feltárt 8, 1942-ben pedig 3 síros, László Gyula által 36 (Gáll szerint akár 80-100) sírosra becsült nagyságú, feltehetőleg nem összefüggő két részlete. Gáll a részletes tipokronológia elemzést követően a temető 925-980-as évek közötti használati idejét valószínűsítette, és az itt fel nem sorolható jellegzetességein túl a legfontosabbnak az öt lovas, szablyás íjász (1., 4., 6., 10-11.) és két lovas íjász (8., 9.) temetkezését tekintette.¹⁴⁹ A Szántó utcában (71) egy 26 síros szállási, esetleg inkább 10. századi falusi temetőrészletet tártak fel, hat íjász sírjával, ezek közül egy lovas, szablyás, veretes öves (25.), egy szablyás, veretes öves (22.), egy pedig szablyás (4.) vitéz temetkezése volt. A Kalevala utcai I. lelőhely (69) három sírjának szórványleletei 10. századi, a II. lelőhely (70) nyolc sírja egyikének bronztárgyai 10/11. századi temetőre utaltak, s a hajdani Heltai utca 28. telkén (68) lelt sírből is csak egy 10/11. századi ezüst S-végű karika maradt.

Gyulafehérvári magyar központra egyelőre csak későbbi megnyitású nagy temetők sora utalt, bár kisebb 10. századi temetőt sejtető sírt az Orange-álmáson (45), hármat pedig a Római katolikus székesegyház mentén (46a, 46b) is feltártak. A Mentőálmás (44a, 44b-c, 44d) közöletlen leletanyagában jelentkező, a 9. századból továbbélő szláv?, késő avar kori, bolgár közösség („II. temető”: a 794 sírből csak 9. századi: 78) a 10. század közepétől beleolvadt a 10-11. századi falusi temetőt nyitó, keleti vonásokat is mutató magyar népességbe. Nagy 11. századi temetőrészletüket Aba Sámuel és I. András denárai is keltezték („III. temető”: 506 sír), amelyhez a legújabbban még néhány sírt is feltártak. E temető feltehetőleg még egy további 186 síros önálló részlete Vadászok utcája lelőhelynéven ismeretes (47), ezt pedig I. András, I. Géza és I. László denárai valamivel későbbi használati időre is keltezik.¹⁵⁰ Ugyancsak hatalmas lehetett a Brândușei utcai 10-11. századi falusi temető (42), ennek össze nem függő rész-

¹⁴⁷ A temetőből 1992-1994 között kilenc, 2000-ben két, 2002-2004-ben 60 sírt tártak fel. A könyvében csak az első 11 sír anyagát közlő Gáll megjegyezte, hogy „sajnos a temető anyagának teljes publikációja még várat magára, ezért arra a kérdésre, hogy hány temetkezés semmisülhetett meg, nem tudunk válaszolni. ... [közre nem adott ismeretei szerint] az ásatók elérték a temető széleit...”: *Gáll Erwin* 2013, 464, 467. Az ilyen szakaszos feltárással kapcsolatban amúgy is felmerül a gyanú, hogy mennyire illeszkedtek az újabb és újabb ásatási felszínek, azaz a terület teljes feltárása valóban megvalósult-e.

¹⁴⁸ A lelőhelyszámok alábbi tagolása alapján: 28, 42, 43, 44a, 44b-c, 44d, 45, 46a, 46b, 47, 52, 68, 69, 70, 71, 72a, 72b, 87a-c, 88, 89, 91, 123, 130, 151, 152.

¹⁴⁹ *Gáll Erwin* 2013, 291-292.

¹⁵⁰ *Gáll Erwin* 2013, 188-192, 196-197.

leteit a beépített terület kilenc telkén 229 sírig tárták fel, amelyeket I. István és Salamon uralkodása között kibocsátott 29 denár keltezett.¹⁵¹ A Császár forrásánál (43) hasonló, de közöletlen temető 209 síros részletéig jutottak, a Poklisa lelőhelyen (52) pedig szintén egy falusi temető I. István, Péter és I. András denáraival keltezett 17 síros részletét tárták fel.

Erdély további területére csak igen kevés részlegesen kutatott lelőhely maradt: Marosgombáson (87a–c): falusi temető több ásatással feltárt 10. századi részletei, aránylag sok fegyveres sírral, a Maroskarna-„B” temető (88): 15 síros 10. századi falusi? temetőrészlete, a sepsiszentgyörgyi (130) hitelképtelen lovas sírból maradt bizánci (?) karddal, lándzsával, Maroskarna-Maros jobb partján egy kirabolt sír lócsontjai (89). A 10. század második feléből származtatható a Déva-Micro 15 nevű lelőhely (28): hétsíros falusi temetőrészlete,¹⁵² majd a közöletlen Ópiski (123) falusi temető 86 síros 10–11. századi részlete (123), további 18 síros közöletlen temetőrészlet I. István és I. András érméivel Marosnagylak-Vízpompáról, végezetül két ismertebb lelőhely: a vajdahunyadi (151) 54 síros 11. századi falusi temetőrészlet, amelyet I. István és Salamon uralkodása között kibocsátott denárok kelteztek,¹⁵³ és várfalvai hasonló temető (152) 57 síros 11. századi részlete, amelyek korát I. István és I. László uralkodása között vert denárok jelezték.¹⁵⁴

A Gáll összegyűjtötte 28, részben azonosíthatatlanná vált szórványlelet csak kevés szót érdemel. Némelyikük bizonyára sírok mellékleteinek maradványa (24, 26, 29, 32, 82, 86, 90), de ez a szórvány nyílcsúcsoknál (23, 54, 80, 116, 147, 150), fokosbaltánál (48), ékszereknél (13, 66), valamint mind a bizánci (1, 25: VI. Bölcs Leó [886–912] verete, 50: II. Baszileiosz & VIII. Kónsztantinosz [990–1025] solidusa, 92), mind a magyar (51: I. András két, Salamon egy denára, 73: I. István denára) érméknél már nem feltétlenül igaz, sőt kettejükénél (1, 92)¹⁵⁵ az sem zárható ki, hogy kincsleletként kerültek földbe. Néhány fegyverlelet már ismertté vált a korábbi szakirodalomban is: Dés (30): ezüstdíszítésű kardkeresztvas, Gyulafehérvár-Vár (49): palmettadíszes bronz kardkoptató/hüvelyvég, Nagyenyed (96): vércsatornás kardpengehegy, Nagyernye (97): 11. századi (?) töredékes kard.

A már említett két esetleges mellett további öt valóságos kincslelet is előkerült: a zártnak tekinthető magyarfrátai (81): I. László kiszántott 120 db egyenemű, H27 típusú¹⁵⁶ denára, továbbá három nagyobb kincs maradványa: Lámkerék (77): Péter egyetlen denára, Szelinek (136): Péter két és I. András egy

¹⁵¹ „A 10. század második harmadától működő temetőben a honfoglaló magyarságtól eltérő közösség temetkezhetett. A 11. század elején e közösség mellé vagy helyett új közösség érkezhetett, amely a 11. század végéig... használta e nekropoliszt.”: *Gáll Erwin* 2013, 184.

¹⁵² Trapéz alakú vállas kengyelpárral, de inkább 11. századi kétélű karddal: *Gáll Erwin* 2013, 94–96.

¹⁵³ Mintegy 60 sír még az első feltárás előtt elpusztult: *Gáll Erwin* 2013, 514, 517.

¹⁵⁴ A temetőterkép alapján gyanítható a részleges feltárás: *Gáll Erwin* 2013, 522, 531.

¹⁵⁵ 1: 8 rézérme, a legkésőbbi IX. Kónsztantinosz Monomakhosz (1042–1054) verete, 92: 2 rézfollis, a későbbi 1042–1059 közötti időből.

¹⁵⁶ A „H” a magyar érméknél utalás a katalógusszámra, vö. *Lajos Huszár*: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Budapest–München 1979.

denára, Torda-Sóstavak környéke (146): agyagedényben talált érmekincsből maradt I. László 48 egynemű, H27 típusú denára. Az ötödik a királyföldi (63) 10/11. század fordulójára keltezhető törtezüst ékszerkincs egy londoni aukción vett maradványa volt: öt tojásdad alakú nagy ezüst lemezgyöngy, négy szőlőfürt-csüngős töredékes ezüst fülbevaló és egy töredékes ezüst félhold alakú csüngő.

A középkori Partiumnak az 1920. évi trianoni békeszerződésben Romániához juttatott 27 055 km² területű részén az alföldi régészeti viszonyok folytatódtak, amit teljesen feltártak hiányában csak részlegesen megásott temetőkkel bizonyíthatunk. Jó néhány szállásinak tekinthető 10. századi temetőrészlet vált ismertté, lovas fegyveres íjászok, tehetős viseletű és ékszeres nők temetkezéseivel. Így Arad-Csálya (2): lovas, lószerszámos, szablyás íjász sírja (X.) és a szórványtelepek közt vaskard töredéke, Bihar-Somlyóhegy (9): nyolc lovas síros részlet, egyikük veretes övű íjász, mellette szablya (8.), a másik mellett baltás szekerce (4.), Gálospetri-Malomoldal (41): 4 bolygatott sír egyikében (A.) 2 át-tört bronz, állatalakos hajfonatkorongos nő, Nagylak-Téglaégető (100): 15 síros temetőmaradvány hét lovas, köztük négy íjász, továbbá gazdag bronzdíszes viseletű nő (12.) sírjával, Sikló-Gropoai (131): 12 sírja közül 8 lovas sírral, az egyikben ezüst rozettás lószerszámos (1.), háromban ezüst- (7., 11.) és bronzdíszes (9.) viseletű nő, illetve lovas íjász (2., 10., 12.), szablyás (3.) vitéz nyugodott. Esetlegesen három ezüstpénz (7., 9.) meghatározatlanul veszett el. Hasonló temető lehetett még a nagyszalontai (103) temetőrészlet, egy veretes viseletű, ékszeres, benne lemezes bronz, geometrikus díszű hajfonatkorong-páros nő (1.) és egy lovas, lószerszámos íjász (2.) sírjával, és Sajtényban (129) a megmaradt négy sír, egyik halottján bronz övveretekkel (1.). Inkább talán 10. századi falusi temető részlete volt Arad-Gájon (3) és Köröstarján-Csordásdombon (75): az utóbbi 38 síros temetőmaradványból egy téglalap alakú fülű karoling kengyel-pár (38.), valamint egy nő ezüst veretsora (3.) érdemel említést. A temetőbe utólag (?) egy női (?) koponyát ástak be, ezüst S-végű karikákkal, gyöngsorrallal és I. László denárával. Bizonytalan, de inkább a 10/11. század fordulójára keltezhető temetőrészletek: 37, 64, 65,¹⁵⁷ 155. A szalacsi (133) és a zilahi (156a, b-d) temetőrészletben köttlachi típusú félhold alakú fülbevaló került elő (1., ill. B.). Nagyobb, 10–11. századi falusi temető maradványai voltak Gyulavarsándon (53b, 53c, 53d), amelynek a 11. századi szakaszát I. István és I. László uralkodása között vert denárok keltezték,¹⁵⁸ valamint a nagyváradi Szálka teraszon (106a, 106b) I. István és I. András denáraival.

A Partiumból 25 szórványtelepet sikerült Gállnak összegyűjtenie, ezek közül több egyértelműen megsemmisített sírok mellékleteinek maradványa volt: ékszerek, viseleti tárgyak, fegyverek, lószerszámok (12, 33, 35, 53a, 83, 107), köztük a híressé vált aranyozott, illetőleg ezüstberakásos muszkai (94) lószerszámdarabok, Zimándújfaluból I. Béla és I. László egy-egy denára (157), továbbá latin bronzkereszték (58, 93). Talán ugyanez vonatkozik olyan tárgyakra is, mint a kétélű kardok (10, 84, 154), fokos bárd (38), nyílcsúcsok (57, 79), vala-

¹⁵⁷ 9 É-D-i tájolású temetkezéssel, emiatt késő avar kori közösség továbbélését sejtí: *Gáll Erwin* 2013, 249–250.

¹⁵⁸ Több különálló temetőt látott bennük: *Gáll Erwin* 2013, 225.

mint ékszerek (11, 34, 74, 76, 95, 135, 139), végezetül egy 9. században vert bizánci aransolidus (39), vagy I. István denára (55).

A Partiumból származtatott négy kincslelet csekély értékű. Biztos csupán a nagyváradi Nagy Lajos-féle téglagyárnál (108) földásáskor lelt érmekincs, amelyben I. László 10 db H25 és 160 db H26 típusú 170 denára és Kónsztantinosz Monomakhosz császár (1042–1054) solidusa volt. Bizonytalan a visszaemlékezésekben feltűnt máramarossziget-szalaváni (85) dirhemkincs kora és összetétele, míg két további kincs csupán ellenőrizhetetlen említésben szerepel (31, 36).

A Bánságban, pontosabban annak a Romániához tartozó 18 945 km² területű kelet-bánsági részén szintén az alföldi régészeti viszonyok folytatódtak. Gáll ugyan két teljesen feltárt temetőjét említette, de ezek egyike, a nagyteremiai (105) sohasem hitelesített 10. századi temető(részlet?), amelyből 1839-ben két temetkezést bolygattak meg, 1875-ben viszont egy rendkívül gazdag nő aranyozott ezüst és ezüst viseleti tárgyainak és ékszereinek bizonyos részét — közöttük három aranyozott ezüst préselt ruhadísz — be is gyűjtötték. A másik lelőhelyen, Újszentesen (148) egy jellegtelen leletanyagú, mindössze három síros teljes temetőt tártak fel.¹⁵⁹ Gáll a könyvének más helyén további két, talán teljesen feltárt temetőcskét valószínűsített a bukovapusztai-II., illetőleg IV. halmon (16, 18), de ezzel aligha lehet egyetérteni.

A fentiekből következik, hogy a Bánságra is inkább a részlegesen feltárt temetők a jellemzőek, amelyek közül szinte csak képletesen lehet a szállási temető-részleteket elkülöníteni, elsősorban a kis területű lelőhelyeken feltárt lovas, fegyveres, illetőleg ékszeres sírok megléte alapján.¹⁶⁰ Ilyen lehetett a Bukovapuszta-III. halom (17): magányos lovas íjász, bronzveretes övvel és lószerszámmal, -V. halom (19): két sírjában íjász (4.) és lovas íjász (3.) temetkezése, szórványként pedig egy 9. századi átlukasztott bajor denár, -VIII. halom (20): lovas íjász magányos (?) sírja, -IX. halom (21): magányos (?) lovas íjász sírja, Nagykomlós (98): lovas íjász sírja, Nagyősz (101): aranyozott ezüst övveretes férfi lovas sírjában 4 helyen átlukasztott 10 ezüstérme (2.), íjász sírjában néhány ezüstérme (1.), de e pénzek meghatározatlanul vesztek el. Németszentpéter (111): bolygatott ékszeres női sírban 38 darabos ezüst rozettás lószerszámveret-készlet, kengyelpár, zabla,¹⁶¹ Óbesenyő-I. halom (118): lovas íjász magányos (?) sírja, -VI. halom (120): egy lovas íjász (1.) és egy gyermek sírja, Szerbcsanád-Pojána III. dűlő (138): ? számú fegyveres, lovas sír.

További lelőhelyeken szintén inkább néhány síros 10. századi temetkezések kerültek elő, de származhattak falusi temetőből is: Arad-Újarad (4), Csák-„Gheorghianu” (22), Németszentpéter-Római sáncok (114): bolygatott nyolc sír, bronz ékszerekkel, meghatározatlan pénzzel, Óbesenyő-V. halom (119), -Dra-

¹⁵⁹ Vö. *Gáll Erwin* 2014, 580–581.

¹⁶⁰ A helyzet „okozója” Kisléghi Nagy Gyula (Valkóvár, 1861–Ócsanád, 1918) egyébként igen örvendetes tevékenysége volt, aki 15 lelőhelyről legalább 24 sírt tárt fel: *Gáll Erwin* 2013, 580. Mivel azonban az apró halmokat egy-két kutatóval vágta át, eldönthetetlen maradt, hogy a megtaláltakon kívül a földben maradtak-e még további temetkezések.

¹⁶¹ Magányos sírnak tekintve teljesen feltárt lelőhelynek is számította, bár ilyet a Partiumból nem származtatott: *Gáll Erwin* 2013, 408–412, 574–575, esetlegesen mégis: 594.

gomír halma (121), Pusztavizezsdia-III-2. dűlő (127). Temesvár-Csóka erdőn (143) 5–6 temetkezés elpusztítását követően 41 sírt fel is tártak, köznépi ékszeres nők és hat íjász maradványaival, az utóbbiak egyike (B.) fokosbaltával. Újvár-Gomila (149): ismeretlen mennyiségű sír egyikében I. Rómanosz Lakapénosz & VII. Kónsztantinosz Porphürogennétosz (919–944) solidusa, Vejte (153): 7 síros temetőrészletben lószerszámos íjász (3.), íjász (6.) és köznépi ékszeres (4., 7.) temetkezések. Másutt több az esélye annak, hogy 10–11. századi falusi temetőbe ástak bele: Hodony-Pociroane (56a–c, d): két szakaszban feltárt 18 sír köznépi ékszerekkel, a 11. századból pedig I. István két-két denárával. Bizonytalanabb a Pusztavizezsdia-X. halomból (128) való sír és a Szerbcsanád-Görög keleti szerb hitközség földjén (137) lelt két sír besorolása.

A Bánságból 24 szórványlelet vált ismertté. Itt is megbolygatott temetőre utaló vastárgyak és ékszerek voltak a leggyakoribbak (7, 27, 40, 61, 99, 102, 115, 117, 124, 132, 140), de találtak olyan fegyver- és érmeleletet is, amely valódi szórványként került napvilágra: kétélű kard (60, 158), nyílcsúcs (141), vagy VII. Kónsztantinosz Porphürogennétosz & Zoé Karbonopszina (913–919) bronz (145), illetőleg I. Rómanosz Lakapénosz & VII. Kónsztantinosz Porphürogennétosz (919–944) 931 után vert átlukasztott bronz (78), de maradt minden leletkörülmény nélküli ékszerről, viseleti díszről is adat (8, 104, 110, 112, 125, 126, 144), sőt csupán ellenőrizhetetlen említés is (142).

Végezetül említendő, hogy a Bánság területén kincsleletre nem bukkantak.

A lelőhelyek értelmező csoportosítását követően nincsen mód a Kárpát-medence egyéb területeivel szoros kapcsolatban lévő temetkezési szokások, valamint a leletek részletes, gondolatgazdag és hatalmas szakirodalmat felölelő tipológiai, statisztikai, elterjedési, kronológiai és leletösszefüggései tárgyalásának bemutatására,¹⁶² ezért csupán a mindezekből levont következtetések rövid ismertetésére maradt lehetőség.

Az Erdélyi-medencében a honfoglalás előtti időből, azaz a 9. századból a 10. századba átnyúlóan a kötetben nem tárgyalt maroskarnai „A” temetőrészlet, s a csak vázlatosan ismertetett Gyulafehérvár-Mentőállomás lelőhelyű, 78 síros II. temető (44) al-dunai bolgár származású, esetleg kései avar egyéneket is befogadó pogány lakossága (maroskarnai régészeti csoport) ugyanúgy megélte a honfoglalók megérkezését, mint az egyelőre bizonytalan eredeztetésű, kevésbé pogány (keresztény?) csombord-podirei és a szászvárosi-X8 temetőrészletekkel jelzett csombordi régészeti csoport közössége.¹⁶³ Velük egy időben még a 9–10. században is használtak a 7. századtól ismert birituális (azaz hamvasztásos/urnás és csontváz) temetőket,¹⁶⁴ amelyek az előbbiekkal együtt bizonyít-

¹⁶² A temetkezési szokások: *Gáll Erwin* 2013, 593–640; a leletanyag: uo. 641–819.

¹⁶³ *Gáll Erwin* 2013, 188, 805–809.

¹⁶⁴ A kötetben nem tárgyalt birituális temetőket egyes esetekben „biztosan a 9–10. században használták, mint például Medgyes-Galgenberget. Más esetekben, mint Baráthely 2. számú temetőt, vagy Berve, Oláhgorbó, Mihályfalva, Vízakna, Kisprázmár temetkezőhelyeit már a 7. században megnyitották és használatukat ebben az időszakban is folytatták D-Erdélyben (kivételt talán a nagyekemezői temető jelent). Valószínűleg ezt lehet elmondani a medence ÉNy-i részén előkerült temetkezőhelyekről is, mint például Mezőszopor, Doboka, Szamosfalva, Marosújvár – ezek közül azonban talán csak a dobokai és a mezőszopori urnasírok keltezhetőek a 9. századra...”: *Gáll Erwin* 2013, 808.

ják, hogy a honfoglaló magyarok nem pusztították el az itt talált lakosságot. Meglepő, hogy a Bánságból temetőt nem, csupán két 9. századi szórványleletet, a Partiumból pedig még ennyit sem ismerünk.

A 10. századi régészeti lelőhelyek — azaz a többségükben nem a teljes használati idejükben, hanem csupán a feltárt anyagukból következően keltezett temetőrészletek, amelyekhez egyelőre alig kapcsolható települések is tartoztak — azonban már körvonalazni képesek a magyar megtelepedés első szakaszát a Partiumban, a Bánságban és Észak-Erdélyben az alföldi népességgel azonos ütemben. Gáll Erwin ezt a következőképpen fogalmazta meg: „A régészeti adatbázisra támaszkodva megállapíthatjuk, hogy a klasszikus, a 10. század első két harmadára keltezhető/keltezett lovas–fegyveres kultúra temetői¹⁶⁵ (nyilván a domborzati viszonyok jellegzetességeiből is fakadóan elsősorban a bihari régióban, a Körösök vidékén, valamint a Maros alsó folyása vidékén, elszórvva pedig az É-Partium és É-Erdély területein bukkannak fel. A század első felére való keltezésüket — talán a K-i migráció jeleként is — jól datált Felső-Tisza-vidéki és Kijev környéki kapcsolatok hangsúlyozzák [9, 71–72]. A honfoglaló magyar népesség temetőin kívül olyan temetőket is ismerünk, az É-Partiumot (vagyis a Nyírséget) és É-Erdélyt összekötő útvonalon (amely a sókereskedelem hagyományos útvonala volt), amelyek a telepítések eredményei lehettek a 10. század közepe után [133, 156].”¹⁶⁶

A Bánságban Gáll keltezései alapján a 10. század első harmadából a Tisza és a Maros alsó folyása mentén sorakoznak a lelőhelyek (16–21, 101, 105, 118–119), másokat pedig a század második fele és a 11. század eleje közötti időből származtatott (2, 56, 143, 153), sőt vegyes etnikumú közösséggel is számolt (27).

A fenti értelemben kezelt lovas temetkezések Gáll szerint késéssel jelentek meg D-Erdély területén. Gyulafehérvárnál lehet közöttük a magyarokhoz alkalmazkodott idegen (-Mentőállomás, IV. árok 1. sír/44), de kardos magyar is (49) a század második feléből. A század második harmadától–közepétől nyithatták meg a különféle méretű falusi temetőket különböző eredetű népességek (42, 43, 44: -Mentőállomás III. temető, 82, 87, 134),¹⁶⁷ amelyek némelyikében (43, 44) azonnal megjelentek a nyugat felől érkezett magyar betelepülők (43, 44) ugyanúgy, mint „a 11. század elején az új ispánság (1009-től pedig a püspökség), majd vajdaság székhelyén” a tovább használt korábbi temetőkben (42, 44), de nyitottak új temetőt is (52). Az azonban „törvényszerű”, hogy az általam szállásinak nevezett temetőtípus a 11. századra a teljes vizsgált területen — a tőle nyugatra fekvő alföldi vidékekkel egyezően — eltűnt, s bár a lovas-fegyveres sírok a falusi temetőkben fennmaradni látszanak (56/3., 121/4.), valószínűbb, hogy ezekben a 11. században tovább használt sírmezők korábbi

¹⁶⁵ A magam terminológiája szerint, s jobbára a teljesen feltárt temetőkre vonatkoztatva, vagy a részlegesen kutatókatatkat ilyennek képzelve, egyaránt lehettek 10. századi szállási, valamint 10. századi, illetőleg 10–11. századi falusi temetők.

¹⁶⁶ Gáll Erwin 2013, 814, 817.

¹⁶⁷ Közbevetőleg kell utalnom arra a feltételezett lehetőségre, hogy ekkor keletről is történhetett betelepülés a bánsági és dél-erdélyi bizonyos leletek (rúd szájas zablák: 21, 44, 121, 134, csont oldalpálcás zabla: 134, hurkos fülű trapéz alakú kengyel: 44: IV. árok 20. sír) alapján: Gáll Erwin 2013, 822–823.

részeben kerültek a földbe. Gyula és Ajtony legyőzését, illetőleg az Erdélyi-menedéce és a Bánságnak I. István királyságához való csatolását követően bizonyára újabb betelepítések követték, amit a településterület kelet felé kitolódása követett (91).¹⁶⁸

A fentiekből a három régió központjai is kirajzolódtak. A fegyverek legnagyobb koncentrációja a kolozsvári temetőkből jelentkezett olyannyira, hogy a státusszimbólumnak tekintett szabályaik aránya csak a felső-Tisza-vidéki lelőhelyekhez mérhető, azaz itt egy 10. századi hatalmi központ hivatásos fegyveresei és családjai nyugodtak. A központ az innét délre vezető kereskedelmi utakat, illetve a környék sókitermelését felügyelhette. Hasonló központ talán Gyulafehérvártól és környékén is, valamint a Partium középső részén (9), a 10. század közepe tájától pedig a Maros–Tisza torkolatvidékén is (2, 59–61, 101?, 158) feltételezhető.¹⁶⁹

A kötet végén Gál Szilárd Sándor antropológiai elemzése szerepel,¹⁷⁰ az utolsó szövegdalalon pedig a Kolozsvár–Zápolya utcai 10. sír (72) egyik lócsontjának radiókarbon-vizsgálati eredménye közölt, ami „egyértelműen arra utal, hogy a 10. század első felében kerülhetett a földbe”.¹⁷¹

A kötethez nagy terjedelmű angol nyelvű összefoglalás és jelentős irodalomjegyzék tartozik,¹⁷² a 322 kép lelőhely-, temető- és elterjedési térképeket, jelenségek és tárgyak típusábráit, grafikonokat, táblázatokat, fényképeket tartalmaz, a II. kötet pedig 327 táblán mutatja be az elérhető leletanyagot és a 328–335. táblán a tipokronológiai összeállításokat.

7. TÓTH ANIKÓ: A NYÍRI MEZŐSÉG A 10–11. SZÁZADBAN (The 'Mezőség' of the 'Nyírség Region' in the 10th–11th century). Szerk.: Felföldi Szabolcs, lektor: Kovács László–Révész László. MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS KORI ÉS KORA ÁRPÁD-KORI SÍRLELETEI 7. Sorozatszerk.: Kovács László–Révész László. Szeged 2014, 1–276 oldal, 1–116. tábla. Függelék: JAKAB ATTILA: A TISZADOB-SÓS-SZÉKI 10. SZÁZADI TEMETŐRÉSZLET. 277–298. oldal, 117–123. tábla. A munka az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola Régészeti Programja keretében Tóth Anikó által 2009-ben megvédett, azonos című PhD-disszertáció felhasználásával készült, opponensek: Révész László – Takács Miklós.¹⁷³ A kötet a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke, a Magyar Nemzeti Múzeum és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete közös kiadványaként az OTKA K 84159. számú kutatási és PUB-K 110149. számú publikációs pályázatának anyagi segítségével jelent meg.

¹⁶⁸ A teljes áttekintés alapja: *Gáll Erwin* 2013, 817.

¹⁶⁹ A teljes áttekintés alapja: *Gáll Erwin* 2013, 821–835.

¹⁷⁰ A II. temetőben 78 sír, a III.-ban kb. 1195 sír került elő: *Gáll Erwin* 2013, 188. Ha jól ítélem meg, Gál 342 csontvázat elemzett: *Gál Szilárd Sándor: A 9–11. századi Erdély antropológiai anyagának áttekintése. A Gyulafehérvár-Mentőállomás II–III. temetőjének elemzése.* In: *Gáll Erwin* 2013, 847–856.

¹⁷¹ *Gáll Erwin* 2013, 857.

¹⁷² *Gáll Erwin* 2013, 859–925, 954–972., illetőleg 931–953.

¹⁷³ Az opponensi vélemények és a jelölt válasza: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 37 (2012) 183–195.

Tóth Anikó mindössze 5 településről tárgyalta a 32 lelőhelyet.¹⁷⁴ Amint arról már Istvánovits Eszter kötetének bevezetőjében szó esett, Dienes István 1970-ben készített Szabolcs-Szatmár megyei listájában 122 lelőhely szerepelt, ebből huszat azonosítani tudtam e kötet anyagában,¹⁷⁵ azaz Tóth közreadta a különféle okokból zátonyra futott Dienes-féle tervezet újabb egyhatodát.¹⁷⁶ Így a korpusz 4. és 7. kötetében egyebeket leszámítva, a Dienes-féle lelőhelylista fele is kiadásra került.

Tóth kötetébe mindössze három teljesen feltárt 10. századi szállási temető került, sőt közülük két már korábban is közöltet csupán a területre vonatkozó teljesség követelményében vett fel az anyagába. Az egyik a Dienes István által már 1956–57-ben publikált 24 síros tiszzaeszlár-bashalmi I. temető (3) volt,¹⁷⁷ 5–5 férfi és nő, továbbá egy felnőtt lovas temetkezésével. A tíz férfi (8–16., 24.) mindegyike rendelkezett valamilyen íjászfelszerelési tárggyal, közülük az egyik lovasnak (10.) ezüstveretes öve, aranyozott ezüst tarsolylemeze, egy másiknak (9.) bronzveretes öve, egy harmadik férfinak (13.) a derekára varrott három — legkésőbbi: Lotár itáliai király (947–950) — denára, és mindőjüknek lószerszáma volt. Az öt lovas, lószerszámos, viseleti díszes és ékszeres nő mellékletei közül egy ezüst ötkarikás hajfonatkorong-pár (17.), valamint egy trepanálókés (3.) érdemel említést. A másik a Dienes István által valószínűleg teljesen feltárt, majd Révész László által közreadott 20 síros Tiszavasvári-Aranykerti tábla lelőhelyű, sajnos jórészt bolygatott temető (22) volt. A hét férfi között öt volt lovas temetkezésű, többük pedig íjászfelszereléses és lószerszámos. Az egyikük (4.) mellett baltás szekerce, egy másik (1.) mellett szablya volt, ezüst és vörösréz berakású keresztvassal és függesztőfül pántokkal, valamint palmettacsokor mintázatú alsó függesztőfüllel. A nyolc nő közül csak kettő volt lovas, s négyük ékszerekkel és a viselet vereteivel volt gazdagon ellátott (D., 5., 11., 16.: újszülöttjével együtt), itt csak egyikük (C.) aranyozott ezüstlemez, négylevelű rozettás hajfonatkorong-párját említhetem. A három gyermek sír egyikében (9.) nagyobb ékszerből, talán hajfonatkorongból kivágott aranyozott ezüst, levél alakú palmettafadíszes lemezcsüngőpár és díszítetlen kisebb párja volt feltűnő lelet. A harmadiknak az először itt közölt, de Dienes István által korábban már több rekonstrukció

¹⁷⁴ 1. Tiszadada-Kisbotos tábla, 2. Tiszzaeszlár-Bashalom-Csengőspart, 3–4. -Bashalom-Fenyvespart I–II., 5. -Dióskerti tábla, 6. -Hegyeshatár, 7. -Sinkahegy környéke, 8. -Újtelep, 9. -Vörösmarty utca, 10. Tiszalök-Fészekalja-dűlő, 11. -a főszolgabírói lakás kertje, 12. -Halmi-birtoktest, 13. -Halmi-domb, 14. -Halmi-part, 15. -Kisfástanya, 16. -Kövestelek, 17. -Rázompusztá-Gyé-mántpart, 18. -Rázompusztá II., 19. -Rázompusztá III., Korniss Ferencné birtoka, 20. -Vajasdomb, 21. -Vay-kastély, 22. Tiszavasvári-Aranykerti tábla, 23. -Császárszállás, 24. -Deákhalom, 25. -Görög katolikus templom környéke, 26. -Vasvári Pál utca 134., 27. -Józsefháza, 28. -Kincsespart, 29. -Nagy Gyepáros, 30. -Nyíregyházi úti tanyák/II. dűlő, 31. -Paptelekhát-halastó, 32. Újtikos-Demeteri gödrök.

¹⁷⁵ Dienes három csoportra osztotta a lelőhelyeket: I: nagyrészt leírt és lerajzoltatott anyagúak, közülük itt tárgyalt: 5, 8; II: hiányosan feldolgozott, közülük itt tárgyalt: 3–4, 7, 15, 20; III: még nem is foglalkoztak velük, s közülük itt tárgyalt: 2, 10–14, 16–19, 27, 29–30: vö. *Dienes István* 1970, 14–15 (41. jegyzet).

¹⁷⁶ A korábbi előkerülési ideje következtében szerepelhetett volna, de kimaradt Dienes 1970. évi listájából: 1, 6, 9, 21, 23?, 25–26, 31, 32, az 1970 utáni előkerülés miatt viszont már bele sem kerülhetett: 22, 24, 28.

¹⁷⁷ A lelőhelyet Dienes István a László Gyula által felismerni vélt nagycsaládi temető mintapéldájának tekintette.

ügyében sokszor említett 13 síros tiszaezlár-bashalmi II. temető (4) számít. Bolygatás (3.), illetőleg korabeli sírrablás (1., 13.) miatt inkább csak egy lovas, lószerszámos, szablyás vitéz (8.), s egy aranylemezkés halotti ruhában, Theophilosz–II. Mikhaél–Kónsztantinosz társcsászárok (832? – 839?) solidusával eltemetett férfi (7.) említendő, utóbbi hastájéka körül eredeti helyzetben megmaradt a csattal és 21 aranyozott ezüstverettel kivert öve, amelynek a lecsüngő részét további 20 veret és a nagyszíjvég díszítette. A parafinba ágyazva kiemelt in situ veretek alapján készítette el Dienes István a honfoglaló magyarok belső kapcsolószíjas veretes övének rekonstrukcióját. A négy női sírből kettő érdemel különösebb figyelmet. Egy lovas, lószerszámos nő (12.) aranyozott ezüstdíszei közül az ingét 20 rombusz alakú ingnyakveret díszítette, a hajába fonott két-két gyöngysorral összekötött, és 5–4 bikafejes verettel ékes szalagra ugyancsak Dienes által rekonstruálható módon, elnövényiesedő állat-alakos mintázatú, öntött hajfonatkorong-párat és kerek kagylóhéjkorong-párat erősítettek, a karjára pedig különleges szépségű madaras-palmettás medaillonok sorával ékes csuklós lemezkarperecet húztak. Egy másik lovas, lószerszámos nő (9.) in situ felvett koponyájának szemgödreiből és állán finom bőrmaradványokon megmaradt három ezüstműve alapján Dienes először írta le a szemek és a száj felett fémdíszekkel ellátott halotti szemfedőt. Végül a három gyermeksír egyikét (2.) azért kell kiemelni, mert egyedi, csonkakúp alakú aranyozott ezüst, palmettacsokros díszű és ékköbetétes lemezcsüngője mellett négy átlukasztás nélküli itáliai denára volt, amelyek legfiatalabbikát Lotár király (947–950) bocsátotta ki.

A bemutatott területet a temetőrészletek jellemezték. Néhány 10. századi szállási temető részlete mellékletgazdag temetkezésekkel jelentkezett. Így a tiszaezlár-újtelepi temető (8) négy — három lovas — síros részletében egy aranyozott ezüstveretes övvel eltemetett lovas íjász (2.) mellett négy átlukasztott francia denár volt, a két utolsót Kópasz Károly király (840–875) verette. Egy lovas, lószerszámos, ékszeres nő sírjában (4.) kétfülű fazék, egy bolygatott temetkezésben (3.) ezüst csótárdísz került elő. A Tiszaezlár-Vörösmarty utcai temetőnek (9) három — közöttük két lovas — női síros részletét tárták csak fel. Ékszereik és viseleti díszük közül mindhármuk fémveretes lábbelijé érdemel említést, ezek közül az egyiknek (1.) parafinba ágyazottan sikerült in situ kiemelni mindkét lábfejének aranyozott ezüstvereteit, ami lehetővé tette a női csizma lábfejét díszítő veretek rendjének felismerését. Tiszavasvári-Nagy Gyepároson 18 síros temetőrészletig jutottak (29), ennek egyik lovas gyermeksírjában (4.) nyíltegez, egy másikban (16.) bronzveretes tarsoly, három női temetkezésében pedig aranyozott ezüst ruhadíszek, illetőleg még csizmaveretek is voltak (7., 9., ill. 12.). Talán inkább 10. századi falusi temetőre bukkantak a tiszaezlári Dióskerti táblában (5), amelynek 27 azonosított síros részletében szegényes mellékletű négy férfi, kilenc-kilenc felnőtt és gyermek nyugodott, valamint ékszerekkel és viseleti veretekkel jól ellátott több nő is (A., 7., 14.). Egy további nő (I.) mellett különböző díszítésű bronzlemez hajfonatkorong-pár, egy gyermeknél (17.) pedig II. Niképhorosz Phókasz & II. Baszileiosz társcsászár (963–969) átlukasztott ezüstpénze volt. Ugyancsak inkább egy megbolygatott 10. századi falusi temető

jelentős részét mentették meg Tiszalök-Vajasdombon (20), amelynek 91 sírja közül három férfisírból nyílhegy (11., 14., 15.), egy női sírből (I.) ötkarikás bronz hajfonatkorong, többől (1., 2., 29., 34., 39.) pedig egyéb ékszerek mellett aranyozott ezüst és ezüst vagy feljegyzetlen anyagú kerek, csüngős, illetőleg rombusz alakú ingnyakveretek kerültek elő. Az előzőeknél ugyan bizonytalanabb keltezéssel, de a tiszaezlári Hegyeshatárban (6) is egyelőre inkább 10. századi temető(rész)re utaló íjász férfi és egy gyermek sírja bukkant fel, s bizonyára szintén hasonló korú részletet tártak fel Tiszavasvári-Józsefházán (27), ahol a bolygatott temetőből trapéz alakú kengyel maradt meg, valamint a feltárt 4 sír egyikében (2.) bronz ingnyakveretek és gyöngyök.

A fentiektől lényegesen eltérően, a 10. században csak valószínűsíthetően, de az érmeleleteik alapján a 11. században biztosan használatban volt falusi temetőrészletek egy sor lelőhelyen bukkantak fel. Újtikos-Demeteri gödröknél (32) 40-42 sírt megsemmisítettek, majd 17-et feltártak, s egy ékszemlékletes nő temetkezésében I. István denára őrződött meg. Tiszalök-Rázompusztá, Gyémántparton egy nagy temetőt (17) semmisítettek meg, s a megmentett 140 síros részletének 11 temetkezésében volt érme: I. István két, I. András, Salamon és I. László három-három denára. Ugyanitt a Fészekalja-dűlőben 73 síros temetőrészlet (10) került feltárássra köznépi jellegű ékszerekkel és I. István egyetlen denarával (21.). Hasonló korú részlet volt a Tiszavasvári-Nyíregyházi úti tanya lelőhelyű 12 + 70 síros temető (30), amelynek 16 temetkezésében I. András három, I. Béla négy, Salamon két, I. László öt, Kálmán egy és II. Béla ugyancsak egy denára látott napvilágot. Tiszalök-Halmi-domb (13) 16 síros, köznépi mellékletű temetkezéseinek egyikében I. András denára őrződött meg. Ugyanitt a megbolygatott rázompusztai II. temető (18) megmentett 26 temetkezése közül egyben I. Béla verete került elő. Szintén e város határában a Halmi-parton, egy ugyancsak megbolygatott falusi temető (14) öt sírjának egyikében I. László (1077–1095) érméjére találtak. Tiszaezlár-Bashalom, Csengőspart (2) két össze nem függő, 28 + 20 síros területén I. László denára három, Kálmáné egy temetkezésben látott napvilágot.

Bizonytalanabb besorolású falusi temetőrészletek szintén több lelőhelyről ismeretesek. Ilyen volt a tiszalök-rázompusztai megbolygatott III. temető (19), amelynek jórészt melléklet nélküli 45 sírjáról maradt adat, továbbá a csak néhány síros temetők sora: Tiszalök-Halmi-birtoktest (12) egyetlen sírral, ugyanott a Vay-kastély kertjében (21) egy többször bolygatott temető 10 (2 mellékletes) sírig helyszíneli részlete, Tiszavasvári-Deákhalmon (24) egy bolygatott temető 5 síros, a Vasvári Pál utca 134-ben (26) 2 síros temetőrészlete, vagy a -Kincsesparton (28) megsemmisített temetőből megmaradt karperec, fonott gyűrű.

Végezetül a tiszalök-kövesteleki (16) 11–12. századi templom körüli temető említendő, ahol 1934-ben Rohács József ismeretlen számú sír között 14 mellékleteset is feltárt, majd Lőrinczy Gábor 1981–83-ban 270 Árpád-kori temetkezést kutatott meg. A zömében S-végű karikákból álló leletanyagban II. Géza (1141–1162) szórvány denára és egy 12. századi anonim denár is volt.

A kötet 32 lelőhelyének csaknem ötöde közelebről meghatározhatatlan típusú temetőbeli különféle szórványleletre vonatkozott. Így 50-60 sírból csak

egy kétrészes bronz bizánci ereklyetartó kereszt maradt (7), hat sírból lőszer-szám, íjászfelszerelés, csat és karikák (15), nyílcsúcsok (1), viszont egy ma is álló templom dombjában lelt S-végű karikák templom körüli temetőre utalnak (25). További szórványleletek (11, 23, 31) előkerülési adatok nélkül kerültek múzeumba.

Tóth Anikó szerint a bemutatott lelőhelyek közül 13 keltezhető a 10. századra, s ezek a Nyíri Mezőség legjobb minőségű talaját jelentő K-i, ÉK-i részén sűrűsödnek, bár a teljes területen előfordulnak (1, 3–6, 8–9, 15, 20, 22–23, 26, 28). Lelelőhelyek jelezte gócpontokat nem lehetett megfigyelni.¹⁷⁸ Miután a kutatás nehézségeit az időrendi kérdések megoldatlanságában, továbbá a lelőhelyek csupán részleges feltártságában, illetőleg megsemmisülésében látta, és az emlékhelyek társadalomtörténeti értékelésének kutatástörténetét is áttekintette, elhatárolódott a merev kategorizálástól, és a temetkezési szokások, illetőleg a leletanyag alapján hasonlította össze a temetőket. Ezen az alapon előkelő/rangos (3–4, 9), kevésbé rangos, inkább középrétegbeli (8, 22), középrétegbeli/köznépi (29), módos köznépi (5) és köznépi (15, 20, 23?, 27) temetőket különített el, és mérlegelt jó néhány kutatástörténeti felvetést. Ennek eredményeként kizárta bármelyik felsorolt temető nem-magyar (kabar) hagyatékként, illetőleg katonai őrállomásokhoz tartozó kirívóan férfitolbbséget mutató temetőtípusként való magyarázatát.¹⁷⁹ Úgy ítélte meg, hogy a 10. és a 11. századi temetőrészletek közötti átmenet egy-két lelőhelyen (20, 27) ragadható meg, miközben az előkelő/rangos temetőkkel valamivel korábban, a többiekkel csak a 10. század második felében hagynak fel. Véleménye szerint ekkor új temető megnyitásával csak egy esetben (20) lehet számolni, bár a 11. század elején megnyitott/használt temetők között is elképzelhető az ilyen korábbi használatbavétel.¹⁸⁰ Összefoglalása alapján „A kora Árpád-korra 15 lelőhely [2, 10–14, 16–19, 21, 25, 29, 31 ez csak 14!] keltezhető. Ezek nagyrészt a terület ENy-i és középső részén sűrűsödnek, de a 10. századi lelőhelyekhez hasonlóan elszórtan máshol is előfordul egy-egy temető. Két sűrűbben lakott terület figyelhető meg. Tiszadada és Tiszalök között, a Tisza vonalában hat lelőhely láncolata [11, 16–19, 21], húzódik, valamint Tiszaeszlártól D-re négy, egymáshoz igen közel fekvő [10, 12–14], és kissé távolabb egy ötödik [29], nagyjából egy időszakban használt temető került elő. A lelőhelyek egy része a 10. századi soros [falusi] temetőkkel azonos típus, néhány esetben előfordul a soros, de többretegű temetkezés [27, 31], és két esetben templom köré ásták a sírokat [16, 25].”¹⁸¹

A kötetben tárgyalt temetőket a folyószabályozás és ármentesítés előtti vízrajzi állapotot bemutató térképre, illetőleg az I./II. katonai felmérés térképére jelölve megállapíthatta, hogy a korszakban szárazabb periódus lehetett, mert „Tiszaeszlár környékén és Tiszalöktől K-re az állandóan vagy időszakosan vízzel borított területek egy részén, még kifejezetten mocsarasnak jelölt területeken is több temető, illetve falu volt. A környék legnagyobb vizenyős terü-

¹⁷⁸ Tóth Anikó 2014, 243–244, 244: 98. kép.

¹⁷⁹ Tóth Anikó 2014, 244–249.

¹⁸⁰ Tóth Anikó 2014, 249–250.

¹⁸¹ Tóth Anikó 2014, 250, 244: 98. kép.

lete, a Tiszavasváritól Ny-ra, DNy-ra elterülő, füves szigetekkel tagolt mocsár a lelőhelyek tanúsága szerint a korszakban szintén kisebb volt (DK-i szegélyén temetőik sora húzódik), de mindenképpen létezett, mert a Tiszadada–Tiszavasvári–Újtikos által határolt háromszögben sem temető, sem lokalizálható falu nem ismert.¹⁸² A fejezetet a lelőhelyek és az Árpád-kori falvak összekapcsolása lehetőségének latolgatása zárja be.

Tóth Anikó munkájának függelékeként Jakab Attila közreadta a homokbányászással csaknem teljesen elpusztított tiszadob-sós-széki, a 10. század második felére keltezett szállási temető 2007–2008-ban feltárt négy és egy bizonytalan meghatározású személy három bolygatott és két ép sírjából álló maradványát. Három nő előkelő mellékleteket kapott, egyebek között aranyozott ezüst négykaréjos, csüngős és rombusz alakú veretekkel díszes inget (4.), ezüst és bronz ékszerek, csüngős és rombusz alakú veretekkel díszes inget (4.), ezüst és bronz ékszerek, csüngős és rombusz alakú veretekkel díszes inget (4.), végezetül ónozott bronz és bronz ékszerek mellett svasztikamintás ónozott bronzlemez hajfonatkorong-párt (5.), végezetül ónozott bronz és bronz ékszerek mellett svasztikamintás ónozott bronzlemez hajfonatkorong-párt (5.), végezetül ónozott bronz és bronz ékszerek mellett svasztikamintás ónozott bronzlemez hajfonatkorong-párt (5.), végezetül ónozott bronz és bronz ékszerek mellett svasztikamintás ónozott bronzlemez hajfonatkorong-párt (5.).¹⁸³ A további tárgytípológiai feldolgozáshoz két anyagvizsgálati tanulmány csatlakozik.¹⁸⁴

*

A fentebb bemutatott sorozatnak további három elkészült kötete van, amelyek közül egy, a tanulmányom leadását követően már megjelent:

8. *Horváth Ciprián*: Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. (Archaeological data to the history of Győr and Moson counties of the age of conquest and the early Árpadian age). Szerk.: Felföldi Szabolcs. MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS KORI ÉS KORA ÁRPÁD KORI SÍRLELETEI 8. Sorozatszerk.: Kovács László+Révész László. Szeged 2014, 1–455 oldal, 1–116 tábla. Függelék: Mesterházy Károly: A GYŐR-PÓSDOMBI 10–11. SZÁZADI TEMETŐ, 457–497 oldal, 117–127. tábla. Munkatársak: Kovács László, Mesterházy Károly, Tomka Péter. A munka az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola Régészeti Programja keretében Horváth Ciprián által 2013-ban megvédett, azonos című PhD-disszertáció felhasználásával készült, opponensek: Kovács László – Révész László. A kötet a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke, a Magyar Nemzeti Múzeum és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete közös kiadványaként az OTKA K 84159. számú kuta-

¹⁸² Tóth Anikó 2014, 250–251, 251–253: 99–101. kép.

¹⁸³ Jakab Attila: A tiszadob-sós-széki 10. századi temetőrészlet. In: Tóth Anikó 2014, 277–294.

¹⁸⁴ Dr. Kiss-Varga Miklós–Csedreki László: A Tiszadob-Sós-szék nevű lelőhelyen feltárt honfoglalás kori temetőrészlet anyagvizsgálatának eredményei. In: Tóth Anikó 2014, 295–296. Kiss-Varga ezüst ékszerek összetételén kívül egy esetleges ezüstérme nyomát (5.), Csedreki a bronz ékszerek (8.) ónozási technikáját mutatta ki.

tási és PUB-K 111839. számú publikációs pályázatának anyagi segítségével jelent meg.

Megjelenés alatt:

9. *Kovács László*: A Taktaköz 10–11. századi sír- és szórványleletei, valamint a tiszalúc-sarkadi 11. századi temető.

Előkészületben:

10. *Gallina Zsolt–Varga Sándor*: A Kalocsai Sárköz sírleletei.

A 2015-ig futó OTKA-pályázat keretein belül készül el:

Nevizánszky Gábor–Prohászka Péter: Komárom-Esztergom megye honfoglalás és kora Árpád-kori sír-, szórvány- és kincsleletei című kötet és folytatódik

Kovács László: A magyarhomorog-könyadombi 10–12. századi temető című kötet írása és az illusztrációinak készítése.

Egy következő OTKA-pályázat előkészítés alatt álló kötettervei:

Gömöri János: Sopron megye.

Horváth Ciprián: Nógrád megye.

Jakab Attila: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye fennmaradt része.

Kolozsi Barbara: Hajdú-Bihar megye fennmaradt része Fodor István hajdúdorogi ásatásainak kivételével.

Költő László–Varga Máté: Somogy megye.

Petkes Zsolt: Fejér megye.

Révész László: Borsod-Abaúj-Zemplén megye fennmaradt része.

Ritoók Ágnes (?): Zala megye.

Varga Sándor: Bács-Kiskun megye fennmaradt része.

*

Amennyiben a Dienes István 1964-es szegedi előadásában mondottakat tekintjük az általa majd elindított munkálatok ötletének,¹⁸⁵ akkor már több mint fél évszázados a korpuszszorozat története. Bebizonyosodott, hogy a társ-szerkesztőknek a szerzők témaválasztását nagyvonalúan kezelő hozzáállása sikerrel járt, ezért jelenhetett meg, illetőleg áll megjelenésre készen, országnyi méretű összefoglalás Gáll Erwin (a 6. kötet), megyei kiterjedésű összesítés Kiss Gábor (2.), Révész László (5.) és Horváth Ciprián (8.), kistáji mértékű feldolgo-

¹⁸⁵ Vö. *Dienes István* 1965, 106 (31–32. jegyzet).

zás Istvánovits Eszter (4.), Tóth Anikó (7.), Gallina Zsolt–Varga Sándor (9.) és Kovács László (10.), egy-egy régész korszakunkra vonatkozó feltárásainak bemutatása M. Nepper Ibolya (2.), illetőleg kiemelkedő jelentőségű ásatási eredményeinek közlése Révész László (1.) tollából. Az egyes kötetek lelőhelyneveinek felsorolása a helytörténészek eligazodását könnyíti meg, arra pedig ezúttal is felhívom a figyelmet, hogy a jelen ismertetésben a részletgazdagságuk miatt nem tárgyalt fejezetekben az olvasó részletes képet kap a megfigyelt temetkezési szokásokról, valamint a tárgyi világ típusait és korát meghatározó (tipokronológiai) sajátosságokról. Idősorrendben haladva a szokások és a tárgyak feldolgozásának mélysége újabb és újabb megfigyelésekkel, leletekkel és szakirodalommal bővülve egyre mélyebbre ható ismeretszerzésre ad lehetőséget, azaz korpusz a korszak folyamatos megújuló régészeti kézikönyvsorozatának is tekinthető. Ez a kétségtelen eredmény azonban nem fedheti el a kutatás kezdetétől fogva folyamatos és jelenleg is meghatározó alapvető hiányosságát, a temetők döntő többségének csupán részleges feltártságát. Ezt a nyolc kötetben tárgyalt teljesen és részlegesen feltárt temetők mehökkentő, 16 : 368 aránya bizonyítja.¹⁸⁶

---

¹⁸⁶ Kötetenként a következő sorszámú lelőhelyek I: 17, 1: II–III, 2: -, 3: 13–14, 4: 11/5, 5: 53, 6: 16?, 18?, 105?, 134?, 148, 7: 3–4, 22 – azaz összesen 15 lelőhely. Egyébként az eddig megjelent kötetekben a felsorolt lelőhelyek száma, a szórványokkal, és kincsleletekkel együtt a következő: I.: 45, 1.: 3, 2.: 37, 3.: 17, 4.: 30, 5.: 57, 6.: 163, 7.: 32, azaz összesen 384 lelőhely.